

Bába Szilvia

Magyar identitás az Amerikai Egyesült Államokban

A kárpát-medencei magyarságra jellemző Kányádi Sándor verssora: „Vagyunk, amíg lenni hagynak, se kint, se bent, mint az ablak.”¹ Ám a diaszpóra problémája más és másként nehéz: felszívódik a szabadságban.

Az identitás a (személy)azonosság-tudat, tehát önmagunk definiálására, a másoktól való különbözőség meghatározására szolgál. A társas identitás valamely csoporttal való azonosulás. Ez utóbbi különösen fontos a tengeren túli magyar diaszpóra vizsgálatakor. A diaszpóra szétszórátást jelent. Olyan nemzetiségre, etnikumra, vallást követőkre, közösségekre utal, akik külső kényszer hatására elhagyni kényszerülnek szülőföldjüket. Majd más népcsoportok között, szétszóródva folytatják életüket és próbálják őrizni. Walter Connor meghatározása szerint: „...egy népnek az óhazán kívül élő része.”² A diaszpóránál megfigyelhető, hogy tagjai tudatilag abban a korban élnek, amikor elhagyták a szülőföldjüket. Például sokan még a rendszerváltás után sem engedték haza gyermekeiket látogatóba Magyarországra, mert kommunizmus van. De ez az oka annak is, hogy döntően azokat a dalokat, slágereket, művészeket, írókat szeretik, akik akkor szerepeltek, voltak híresek. Azok az operettek, játékfilmek, énekesek, stb. nem a leszármazottaik világa. Ez a (generációs)szakadék a diaszpórában még erősebb és jelentősebb.

Az Egyesült Államokban az identitás megnyilvánulási, megélési terei, lehetőségei – a kivándorlás időpontjától függően – a következők: magyar kolóniák („bourdos házak”, kocsmák, éttermek, települések, városnegyedek), egyházak, szervezetek (egyesületek, magyar házak, könyvtárak), iskolák, sajtótermékek (nyomtatott, majd elektronikus), (nép)tánc-, ének- és színjátszó csoportok, cserkészet, (anya)nyelvhasználat, rendezvények (ünnepek, bálók), stb.

(A nulladik és az első kivándorlási hullám) Az 1849. augusztus 13-i fegyverletételt megelőzően csak néhány kalandvágyó vándor élt Amerikában.³ Világos és az 1867-es kiegyezés között, megközelítőleg 3-4 ezer magyar menekült el a politikai megtorlás elől. A kivándorlásukat ideiglenes emigrációnak gondolták, ezért nem asszimilálódtak. E hullám emigránsainak csoportjai a politikai identitás mentén polarizálódtak.

(A második kivándorlási hullám) Trianon előtt, 1867 után, tehát a kiegyezést követően, elsősorban a nehéz megélhetés, a nyomor miatt vándoroltak ki tömegek, döntően az Amerikai Egyesült Államokba. Itt az 1870-es években komoly igény volt a munkásokra a bányászatban és az acéliparban, ezért toborozták őket. 1867-től 1914-ig közel 2 millióan hagyták el az országot. „A kivándorlók 75%-a nincstelen vagy törpebirtokos mezőgazdasági munkás. Még hivatalos közegeink is kénytelenek voltak megállapítani,

1 tudomány és társadalom

hogy az az egymillió nincstelen földéhsége és nyomorúsága hajtotta ki Amerikába (...) Ott, ahol a mezőgazdasági népesség nagy tömegekben él együtt, a földszerzésre irányuló vágy határozottabban nyilvánul meg, s ezért is érthető, hogy a lakosság széles rétegei lelkesen csatlakoztak a kivándorláshoz.⁴ Am később az „Amerika-láz” elterjedt a módosabb parasztok, iparosok és kereskedők körében is Nyugat-Magyarországon, a Délvidéken és a fővárosban egyaránt. Ekkor még viszonylag kis létszámban emigráltak értelmiségiek és művészek. A kivándorlás gócpontjai azok a vármegyék voltak (Zemplén, Sáros, Ung, Borsod, Bereg, Szepes, Bács-Bodrog, Temes, Gömör-Kishont, Szabolcs, Abaúj-Torna, stb.), ahol sok volt a nagybirtok és ebből következően a nincstelenek tömege is. A kivándorlás „... a Tisza felső folyásának vidékén a természetes szaporodás 150-200%-át tette ki (...) 1905-ben ezer lélekre országosan átlagban 8,2 kivándorló jutott.”⁵

A második kivándorlási hullám „...egy teljesen új embertípust vetett Amerika partjaira. (...) Ennek következtében Amerika magyarságképét is gyökeresen megváltoztatta. (...) Az arisztokratikus embertípus, illetve a szabadságért küzdő büszke dzsentri képet (...) az ún. 'Hunkey' képe foglalta el. (...) Az új bevándorlók óriási többsége ugyanis valóban a szegény, paraszti tömegek, a párhordas kisgazdák és földnélküli zsellérek, valamint a paraszti munkájuktól még alig-alig elszakadt kisiparosok, városi munkások és cselédek soraiból került ki.”⁶ A kivándoroltak döntően pénzt akartak keresni és haza akartak jönni. Tehát a kivándorlásnak nem politikai, hanem elsősorban gazdasági, másodsorban társadalmi okai voltak. Az emigránsok önmagukat vendégmunkásként határozták meg. Tökét szerettek volna összegyűjteni, hogy majd visszatérve hazájukba, földet vehessenek, stb. Ez magyarázza azt, hogy viszonylag kevés volt a családos kivándorlás; döntően fiatal, protestáns férfiak mentek. A gazdasági indokok mellett, társadalmi okai is voltak a kivándorlásnak. A nyomor és a nehéz megélhetésen kívül, menekültek az elnyomás, a megalázó bánásmód miatt és elől, valamint az emberibb életmód utáni vágytól vezérelve.⁷

A tömeges méreteket öltő kivándorlásnak a magyar parlament szeretett volna véget vetni, ezért 1881-ben megszületett a kivándorlási ügynökök tevékenységéről szóló, majd 1903-ban az ún. kivándorlási törvény. A kivándorlókat is foglalkoztatta a fenti probléma. Az *Amerikai Nemzetőr* 1895-ben, a *Kivándorlási Értesítő* 1904-ben és a *Szabadság* 1909-ben is közölt cikkeket. Ez utóbbi pályázatot hirdetett meg, „*Miért jöttem ki Amerikába?*” címmel. Az írásközött szinte azonos számban neveztek meg indoknak a nehéz megélhetést, a szó szerinti nyomort és a társadalmi elnyomást. Barabás Mihály 1903-ban írt leveléből idézek: „Itt személyválasztás nincs és a milliomost is csak úgy hívják mister és az asszonyt meg missisnek...”⁸ A Pennsylvania állambeli New Philadelphiából Tóth János szerint: „...Amerikában, ahol minden ember úr, nem parancsol senki sem, mindenki úgy csinál, ahogy neki tetszik (...) nincs is paraszt, mindenki úgy jár, mint nálunk a főispán.” Joós Lajosné ugyancsak emlegeti az ispánt: „...kerül húsrá és sörre bőven, és itt nem reggel 3 órától este 9 óráig dolgoznak, meg botos ispán sincsen. Itt az úr úgy dolgozik, mint a munkás, itt van egyenlőség, nem éreztetik a munkással, hogy te vagy egy közönseges napszámos. Ismétlem, a rang egy az úr és a munkás között.”⁹

Sokan a rokonok, barátok, ismerősök, falubeliek levelei, beszámolóí, hívásai után ke-rekedtek útra. Őket már várták, segítették a magyarulta helyeken. Ebben az esetben erős a lokális és a regionális identitás. Ezt támasztja alá az is, hogy a sírokra felírták a név után azt is, honnan származott az elhunyt. Több ezren mentek New Brunswickba,

Passaicba, Trentonba, Perth Amboyba (New Jersey); de sokan utaztak tovább Pittsburghbe, Bethlehembe, Johnstownba, Unitownba, McKeesportba (Pennsylvania), Clevelandbe, Akronba, Youngstownba, Toledoba (Ohio), Bridgeportba (Connecticut), Chicagoba (Illinois), South Bendbe (Indiana), Flintbe, Detroitba (Michigan), West-Virginia és Missouri államokba is. Abban az időben aránylag kevesen választották a nyugati parton Kaliforniát, Floridát, Texast. Tehát a magyarok döntően az északkeleti parti városokban telepedtek le, bányákban, kohókban, gyárakban kaptak állást. Nehéz munkát végeztek, veszélyes és egészségtelen körülmények között dolgoztak és szegényesen éltek. Ún. „burdosházban” (bourd house) laktak. Itt kaptak szállást és ellátást. Ezek általában két-három szobából álló faházak voltak. Gyakran kaptak több ágycsészét is, hogy egy-egy szobába. Gyakran előfordult az is, hogy egy ágycsészét, a nappali és az éjszakai műszak idejére, két embernek is kiadták.¹⁰ A jobb munka reményében hamar továbbálltak.

A kivándorlók mintegy 20%-a visszatelepült. Sokan ingáztak; többször megtették a hosszú, kalandos utat az óceánon át. Ám aki egyszer megtapasztalta az amerikai szabadságot, életformát, már nem tudott visszailleszkedni. „Amerika sosem lehetne a hazám, mint magának sem az, Mr. Bordás, hiába szerezte meg az amerikai állampolgárságot. Maga már csak magyar ember marad. – Igaz, igaz... Készülök is minden évben, hogy a rákövetkező évben örökre itthagynom Amerikát és végleg hazamegyek. Mindig a jövő évben. Egyik év tolja a másikat és én évről-évre itt maradok. Talán jövőre. Az idén még nem lehet.”¹¹

Trianonnal sokaknak más országba került a szülőfaluja. Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a kivándoroltak nem tudnak, vagy nem akarnak visszatelepülni, így sokan a családot is kivitették, illetve magyar házastársat választottak maguknak. Ez a kivándorló hullám alapította meg az amerikai magyar diaszpórát. A fent említett városokban a 19–20. század fordulójára magyar kolóniák jöttek létre. Ekkor saját pénzükre és erejükre támaszkodva templomépítésbe kezdtek, iskolákat és újságokat alapítottak. Létrejöttek a magyar szervezetek, kocsmák, üzletek.

Amerikában a nemzeti identitás szorosan kapcsolódik a vallási identitáshoz. A magyar közösségi tér így döntően az egyházak körül alakult ki. Jelentős volt a szerepe a betegsegélyező, testvérsegítő egyesületeknek is. Ezek, kiegészülve a különböző társadalmi, kulturális, színházi, atlétikai, hazafias egyesületekkel, a nemzeti identitás ápolásának, őrzésének fontos helyei, lehetőségei lettek. A kivándoroltak szabadon használták anyanyelvüket. A magyar negyedekben élők nem akartak megtanulni angolul, de nem is volt szükségük rá. Ám az Amerikában született, magyar kolóniákban felnőtt második generáció, már kettős identitású: amerikai magyar.

(*A harmadik kivándorlási hullám*) Trianon után, a második világháború előtt politikai, világnézeti és egzisztenciális okokból vándoroltak ki, részben a polgári értelmiség és a művészek soraiból, valamint a magyarországi zsidóság kis hányada; ők döntően az Egyesült Államokba. Az 1920-as években kb. 100 ezren vándoroltak ki; ekkor a fő célpont Kanada lett, ott mintegy 70-80 ezren telepedtek le. Az 1920-as években mind többen asszimilálódtak, a második generáció pedig már teljes egészében kettős identitású volt. Noha az amerikai magyarság még mindig zárt közösségben élt, ekkor felerősödött a polarizálódásuk is; a korábbi homogén közösség széttöredezett. Az egyetemeken végzett mérnökök, orvosok, jogászok, közgazdászok, tanárok, tudósok, írók, zenészek, képzőművészek nem tudtak és nem akartak beilleszkedni a korábbi kivándorlók által létrehozott magyar

1 tudomány és társadalom

negyedek világába, társadalmába. E csoport döntően az amerikaiakkal került kapcsolatba. Az 1920-as és 1930-as években is az egyházak keretében még több száz hétvégi és szünidei magyar iskola működött. Még minden református templom fenntartott magyar iskolát. Számos új templom épült, például Pocahontasban, Winsdale-ben, Buffalóban, Fairfieldben, stb. Ugyanakkor, az 1921-es ún. tiffini egyezmény, amely az amerikai protestáns egyházhoz, a Reformed Church-höz csatolta az Egyesült Államokban működő magyar református egyházakat, megosztotta a református egységet. Sok gyülekezet nem fogadta ezt el, ezért hosszú évek nézeteltérései után, 1928. augusztus 5-én Trentonban létrejött a Független Amerikai Magyar Református Egyházmegye.

(A negyedik kivándorlási hullám) A második világháború után az Egyesült Államokba kb. 21-26 ezer, Kanadába és Ausztráliába kb. 15-15 ezer politikai menekült és kivándorló távozott. További 16 országba 17 ezren, Ausztriába kb. 60 ezren mentek, így összesen kb. 150 ezren hagyták el az országot. Két nagyobb hullámban történt a menekülés: 1945-ben és 1947-ben. Ez a két csoport nemcsak a korábbi kivándoroltaktól, hanem egymástól is lényegesen különbözött, ráadásul a negyvenötösöket még belső politikai megosztottság is jellemezte. Amerikában is erősen őrizték nemzeti és vallási identitásukat, nem akartak beolvadni, és fő céljuk Magyarország felszabadítása, a régi társadalmi pozíciójuk visszaállítása volt. Százával alapítottak új szervezeteket. A Külföldi Magyar Cserkészszövetség máig jelentős szerepet játszik az amerikai magyarok nemzeti identitásának kialakításában, megélésében. A negyvenhetes hullám tagjait nemcsak befogadta az USA, hanem segítette is. Noha ők is Magyarországra koncentráltan, döntően politikai tevékenységet folytattak, szemben álltak a negyvenötösökkel. Megalapították a maguk új szervezeteit. A második generációs, már Amerikában, de többségében még csak magyar szülők gyermekeként született, amerikai magyarok esetében fontos, hogy már ekkor megfigyelhető a kétnyelvűség jelensége.

(Az ötödik kivándorlási hullám) 1956 ősze és 1957 tavasza között közel 200 ezren lépték át a határt. Döntően szakmailag jól képzett fiatalok, egyetemisták emigráltak. Az októberi forradalom után különböző rétegek hagyták el az országot. Voltak, akik ténylegesen részt vettek a harcban és félték a büntetéstől. Mások nem vettek részt a harcokban, de korábban jogtalanul börtönben ültek, és most elérkezettnek látták az időt az ország elhagyására. Természetesen voltak a menekülők között olyanok is, akiknek ez nem volt „kötelező”, mégis úgy gondolták, hogy a megnyílt határon most van lehetőségük átszökni és új hazában, új életet kezdeni. Tehát ők döntően egzisztenciális okok miatt távoztak.

Az 56-osok nem akartak csatlakozni az általuk idejétműltnak tartott, főként politikai szervezetekhez. Továbbá nem ismerték a Horthy-kor társadalmi címeit, egymással tegeződtek, alapvetően nem humán, hanem technikai végzettségűek, képzettségűek voltak. A „dipisek” lenézték, prolinak tartották az ötvenhatosokat. Így ők is jó néhány új szervezetet alapítottak. Ám ennek ellenére óriási volt az asszimiláció. Az 56-os menekültek jelentős része szinte azonnal beolvadt az amerikai társadalomba. Egyrészt nem volt erős magyar nemzettudatuk és vallási identitásuk. Másrészt döntően már nem a magyar városrészekben telepedtek le és szívesen kerestek maguknak amerikai házastársat.

(A hatodik kivándorlási hullám) 1957–1990 között esemény volt, ha valaki disszidált; különösen az 1960–70-es években hagyták el sokan az országot. A rendszerváltozások éveiben, Romániából is sokan elmentek Ausztráliába, Amerikába. Az 1960–70-es években disszidáltak megújulást, feltöltést jelentettek a régi szervezetek életében. Számos

új, döntően kulturális, hagyományörző egyesületet hoztak létre. Ugyanakkor sajnos, az 1960-as, de főként az 1970-es évek acélipari válságának következtében, elkezdtek sorvadni a magyar kolóniák. A munkalehetőségek megszűnésével elköltöztek a magyar családok. A több ezer fős gyülekezetek, azok 600-800 fős templomai sok helyen kiüresedtek, eladták azokat. Sok városban már csak az utcanév-táblák, negyedek elnevezései, szobrok és a temetők sírfeliratai hirdetik, hogy itt egykor virágzó magyar közösség élt. Néhány egyházközség még napjainkban kitart, és a 15-60 fő tartja fenn a hatalmas templomot.¹² Az 1960-as és 70-es években bevezetik a magyar mellé az angol nyelvű istentiszteletet is. A második, harmadik generáció már nem beszéli szülei anyanyelvét. Azokban a városokban, ahol az ipar mellett a kereskedelem, majd a kulturális és tudományos élet is jelentőssé vált, tovább él a magyarság. Ilyen többek között New York, Boston, New Brunswick, Cleveland, Dallas, Chicago, San Fransisco, Los Angeles, Miami. A 2000. évi népszámlálás során mintegy 1.398 ezer személy – az amerikai össznépesség 0,5 százaléka – vallotta magát „magyar” vagy „magyar és más” származásúnak/etnikai eredetűnek.¹³ Bár már nem egy tömbben laknak, mert a régi negyedekből a város más részeibe, külvárosokba, környező településekre költöztek a családok, a templomba, a cserkészetbe, az iskolába, a kulturális központba visszajárnak. Ott, ahol nemcsak a templomok voltak a magyar nemzeti élet kizárólagos központjai, hanem azokkal párhuzamosan, velük összhangban, a kulturális, hagyományörző, ismeretterjesztő egyesületek széles köre jött létre, ma is aktív a magyar közösségi élet.

(A hetedik kivándorlási hullám) Ma is van kivándorlás a jobb jövő, a jobb megélhetés reményében; az eltávozók a tengeren túlton rejtőzködve élnek, nem a szakmájukban dolgoznak. Az új bevándorlók egy része szeretne minél előbb asszimilálódni. De vannak olyanok is, akik továbbra is fontosnak tartják magyar nemzeti identitásukat, és részt vesznek a helyi magyar szervezetek, egyházak életében.

A 2000-es években és napjainkban is jellemző sajnos, hogy még több templomot kellett bezárni és eladni. Sok egyháznál már csak angol nyelven hirdetik az igét. Ugyanakkor néhány új városban, új gyülekezeteket szerveznek. Például Hawaii-n, Las Vegasban, Freznóban, Portland-ben. A harmad-, negyed- és ötöd-generációs gyermekek, fiatalok magyar nyelv tanulása, a kettős vagy többes, illetve mozaik identitásának kialakítása és megőrzése döntően a szülőn múlik, de erőfeszítést igényel a gyerekek részéről is. Fontos, hogy a szülő beszél-e hozzá magyarul vagy ő tanul-e a gyerektől angolul. Másrészt a magyar iskolába, cserkészetbe, néptáncórára, stb. autóval kell elvinni a gyermeket. A foglalkozások, rendezvények általában este vagy hétfvégén vannak. A cserkészet nagyon erősen működött és még működik napjainkban is, bár kevesebb tagja van, mint régen. Azok, akik gyermekként cserkészek voltak, ma is barátok, néptáncolnak, magyarul beszélnek, és közülük többen kiveszik a részüket a magyar ügyek szervezésében is. A cserkészet a tanulás játékos és etikailag megalapozott formája. A táborozásokat, a kirándulásokat, a feladatok megoldását, a népdaléneklést, a történelem, irodalom, nyelvórákat mind-mind élvezték, élvezik a gyerekek, a fiatalok. Megadta, megadja a közös élményt, a közösség élményét, ezért tartósabb az eredménye, mint a magyar iskolának. „Amikor a gyerekek elhagyták az iskolát, vidám kacagás és fecsegés hangzott föl. Valamennyien angolul beszéltek!”¹⁴

A tengeren túli magyar diaszpórának elsősorban erkölcsi támogatásra van szüksége. Ugyanakkor kevés pénz ésszerű, jól meggondolt elosztásával, hatékony együttműködés-

1 tudomány és társadalom

sel, koordinációval is jelentős eredményeket lehet elérni. Tudatosítani szükséges, hogy „az elmentetek nyugatra, meggazdagodtak, tartásukat el magatokat” szemlélet helyett a tengeren túli magyarok identitásának megtartása fontos a magyar állam szempontjából is. A diaszpóra munkássága az egyetemes magyar kultúra része. Többek között segíteni kell a képzőművészek, írók, költők, tudósok, néptáncosok, cserkészek magyarországi bemutatkozását, bemutatását; filmek, könyvek megjelentetését. A tengeren túli diaszpórában szükség van mesekönyvre, magyar nyelvkönyvre, amely a magyart, mint idegen nyelvet tanítja, cd-re, (nép)zenei cd-re, magyarra szinkronizált rajzfilmre/tiniknek szóló filmre, tanárok, egyesületek, magyar házak vezetőinek, munkatársainak andragógiai, kulturális menedzseri továbbképzésére; közösségfejlesztők, animátorok helybeni segítségére. Fontos a levéltárosok, néptánc tanítók, óvónők, missziós lelkészek küldése Magyarországról. Továbbá egyezmény megkötése szükséges, hogy az Egyesült Államokban (és Kanadában is) akkreditált, elismert legyen a magyar nyelv(vizsga).

A magyar diaszpóra történeti tudatának középpontjában döntően Kossuth és 1956 áll, ezért határozottan fontos a mai Magyarország megismertetése, főként a fiatalokkal: a történelem, az irodalom, a múzeumok, a nép- és komolyzene előtt a fesztiválok, a wellness- és gyógyfürdők, a világörökségek, a borvidékek felfedeztetése. Ez segít kialakítani a korábban már említett kettős, illetve mozaikidentitást, hiszen ez döntően emocionális és racionális alapokon jön létre.

A tengeren túli diaszpórával kapcsolatban mindig tudnunk kell Márai Sándor igazát: „Mert két hazád van, ne feledd el. (...) Két hazád van, egy téli és egy nyári, mint a nyugtalan madaraknak. (...) És ne szédülj, mikor lenézel, útközben! Akkor megtudod majd, hogy két évszak van, két haza és két világ, s örökké vándorolni kell, s mindkettő egyformán tud fájni és hiányozni.”¹⁵

Jegyzetek

¹ Kányádi Sándor: *Vagyunk amíg. In: Felemás őszi versek. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2002. 8. o.*

² Fejős Zoltán: *Diaszpóra és az „amerikai magyarok” – háttér egy fogalom alkalmazhatóságához. In: Tanulmányok a diaszpóráról. Szerk.: Kovács Nóra. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2004. 20. o.*

³ *Azért nevezem nulladiknak, mert ez ugyan nem volt tömeges, de mégis kivándorlás volt, és néhányuknak jelentős szerepe volt Amerika fejlődésében.*

⁴ Kovács Imre: *A néma forradalom. A néma forradalom a parlament és a bíróság előtt. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan, Budapest, 1989. 44–45. o.*

⁵ Uo. 42. o.

⁶ Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest, 2000. 197–198. o.*

⁷ Uo.

⁸ Dániel Ferenc – Orosz István: *Ah, Amerika! Dokumentumok a kivándorlásról 1896–1914. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1988. 33. o.*

⁹ Albert Tezla (szerk.): „Valahol túl, meseországban...” Az amerikai magyarok 1895–1920. I–II. kötet, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987. 106. és 111. o.

¹⁰ Uo.

¹¹ Biró Zoltán: Amerika. Magyarok a modern csodák világában. Novák r. és Társa tudományos könyvkiadóvállalat, Budapest, 1929. 214–215. o.

¹² Megrázóan mutatja ezt be a Krisztus vándorai című, 7 részes film. Debrecen Városi Televízió Kft., 2009.

¹³ Papp Z. Attila (szerk.): Beszédből világ. Felmérés az amerikai magyarokról. Magyar Külügyi Intézet, Budapest, 2008. 374. o.

¹⁴ Albert Tezla, i.m. 392. o.

¹⁵ Márai Sándor: Zendülők. Féltékenyek. A Garrenek műve regényciklus első része. Akadémiai Kiadó – Helikon Kiadó, Budapest, 1995. 280. o.

További felhasznált irodalom:

Bába Szilvia: Magyaroknak lenni Kanadában – Magyar Identitás Konferencia = Kanadai/Amerikai Magyarság. 24. szám, 2009. június 23.

Bába Szilvia: „Mert két hazád van...” A tengeren túli magyar diaszpóra: politológiai és közművelődési szempontok. In: Erdei Gábor (szerk.): Andragógia és közművelődés. Régi és új kihívások előtt a közművelődés az új évtizedben. Debreceni Egyetem, 2011.

Bába Szilvia: Magyar identitás az Amerikai Egyesült Államokban – hazai közművelődési lehetőségek és szempontok. In: Juhász Erika – Chrappan Magdolna (szerk.): Tanulás és művelődés. Debreceni Egyetem, 2012.

Beke Albert: Az emigráns Márai Sándor a magyarságról és önmagáról. Szenci Molnár Társaság, Budapest, 2003.

Bertalan Imre: „Ott ülék... ő közöttük” For You Bt., Budapest, 2005.

Béládi Miklós – Pomogáts Béla – Rónay László (szerk.): A nyugati magyar irodalom 1945 után. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1986.

Borbándi Gyula: Emigránsok. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest, 2002.

Böröndi Lajos – Deák Ernő (szerk.): A felszívódás veszélye, a fennmaradás esélyei. Magyar szórványok Európában, Amerikában, Ausztráliában. Felsőpulyai „Kufstein” X. Tanácskozás. Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége, Bécs, 2009.

C. Tóth János: Oldott kéve. (A magyar kisebbségi kérdés történelmi áttekintése.) Kairosz Kiadó, Budapest, 2010.

Faragó László: Kossuth-zarándokok útja Amerikába. Petőfi Nyomda Könyv- és Lapkiadóvállalat, Békés, 1928.

Kmeczkó István: Volt egyszer egy Amerika. Lilium Aurum Kiadó, Dunaszerdahely, 2006.

Komjáthy Aladár: A kitántorgott egyház. Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1984.

Koncz Gábor: „Mert két hazád van...” Köszöntő „Az emigráció hazatér” programsorozat keretében, a Magyar származású nyugati képzőművészek I. világkiállításának megnyitó ünnepségén. Magyar Kultúra Alapítvány, Budapest, 2006. október 11.

Koncz Gábor: „...felelősen szeretni...” Köszöntő „Az emigráció hazatér” programsorozat keretében, a Spirit of Hungary – Ünnepi konferencia az ’56-os nemzedékről eseményen. Magyar Kultúra Alapítvány, Budapest, 2006. október 18.

1 tudomány és társadalom

Kovács Ilona – Molnar, August J. – Marothy Hames, Katherine – Fazakas, L. Patricia – Papai, Margaret (szerk.): *The Hungarian Legacy in America. The history of the American Hungarian Foundation. The first fifty years 1955–2005.* American Hungarian Foundation, New Brunswick, 2007.

Kovács Nóra (szerk.): *Tanulmányok a diaszpóráról.* Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2005.

Nagy Károly – Papp László (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra megtartása az Amerikai Egyesült Államokban 1997.* A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest, 1998.

Pomogáts Béla: *Magyarok között a nagyvilágban. Úti beszámolók 1980–2001.* A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága – Anyanyelvi Konferencia, Budapest, 2003.

Pomogáts Béla: *Magyar régiók. Különbözés az egységben – egység a különbenben.* Tanulmányok, előadások jegyzetek. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2005.

Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

Tanka László (szerk.): *Magyar Amerika. A tengerentúli magyarok mai élete történetekben és képekben.* Médiamix Kiadó, Salgótarján, 2002.

Tanka László (szerk.): *Menekülés. Kivándorlók kalandos szökései.* Médiamix Kiadó, Salgótarján, 2004.

Éles Csaba

Nemzeti fölemelkedés és tudatos hazafiság

A nemzetgazdaság, a társadalmi reformok és a történelmi tradíciók éltetésének időszerű problémái Szemere Bertalan útirajzaiban

Az egyre erőteljesebben radikalizálódó klasszikus magyarországi reformkor második felének, majd különösen az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc mintegy másfél esztendejének, továbbá az azt követő progresszív politikai emigráció első évtizedének egyik legérzékenyebb lelkületű, legvibrálóbb szellemiségű és legszigorúbb erkölcsi beállítódású vezető politikusaként kell(ene) számon tartanunk Szemere Bertalant. Gyermek- és ifjúkora, sárospataki jogi tanulmányai és közéleti pályakezdése a mai Borsod-Abaúj-Zemplén megyéhez kötik Kossuth Lajos előbb (1847 márciusától) elszánt követőjét, később (1849 júliusától) egyoldalú gyűlölködésbe is átsapó, kérelhetetlen kritikusat.

Szemere viszonyát országgyűlési követtársaihoz és Kossuth Lajoshoz, valamint általában személyiségét és különösen közéleti mentalitását, konkrétan is szónoki képességét két szemelvényvel szeretném illusztrálni. „Szemere Bertalan körmönfont doktrinér felfogása s elzárkózott magaviselete szintén elidegenítette tőle követtársait. Elismert tehetségei s néha kacérkodva nyilvánított szabadelvűsége mellett sem tudott népszerűsége vergődni, tisztelték általánosan, de nem ragaszkodtak hozzá. Bizalommal sehol sem találkozott, sokaknál már azért sem, hogy okos ember hírében állott, ez pedig nálunk mindég veszedelmes egy hír.”

„Szemere sem rokonszenvezett Kossuthtal, ő is nagy mestere volt a szónak, rögtönzött beszéde is mindig szabatos volt, kimért s európai színű, de mégsem gyűjtött soha; az ember érezte, hogy a vita hevében sem mond soha többet, mint amennyit mondani akart, holott Kossuth elragadtatva szónoklatának árájától, néha olyanokat is mondott, melyeket higgadtabb pillanataiban megbánt; de a nemzet könnyen megbocsátja, s elfelejti az ily hibát, míg Szemere szabatossága idegenséget szült, a nép soha nem tudta magát azonosítani vele.” A szemelvények szerzője a kortárs Pulszky Ferenc, forrása pedig az *Életem és korom* 1880-ban megjelent első kötete.

Amikor azonban születésének (Vatta, 1812. augusztus 27.) kétszázadik évfordulóján Szemere Bertalanra emlékezünk, akkor nem a Batthyány-kormány belügyminiszterére, később pedig Kossuth kormányzó miniszterelnökére, tehát nem ama „daliás idők” egyik vezető politikusára szeretnénk emlékeztetni, hanem az *Utazás külföldön* nyitott szívű és őszinte szellemű szerzőjére. Arra a szépirodalmi ambíciókat is dédelgető, inkább szegény, mintsem gazdag nemesifjúra, akinek „útiképei” azért válhattak népszerűvé a reformkori magyar ifjúság köreiből, mert érdeklődése a szociális problémáktól az esztétikai élményekig terjedt. Jellemző ebből a szempontból Szemerére, hogy amikor a *Magyar Athenaeum* előfizetési hirdetését olvasván, a korabeli honi periodikák szakmai specializálódását hiányolta, azaz mindegyikük enciklopédikus jellegét kritizálta, akkor két legerő-

1 tudomány és társadalom

sebb érdeklődési szakterületének az esztétikát és a nemzetgazdaságtant nevezte meg. Mi a helye mármost az utazásoknak az (ön)nevelésben? A műveltség megszerzésének négy eszköze közül sorrendben ez a második, mert a lelket „kitágítja”. „Ismétlem, utazzál – jegyezte föl 1836 szilveszterén Párizsban – hogy éjjeleidet s napjaidat nyugtalan vágy ne háborgassa. Kik az utazást veszedelmesnek kiáltják, csalatkoznak, sőt a *fellengő képzelet is határt csak így kap* s az ideálokbul, miket a külföldön várunk, a sehol sem tökéletes élet valójába így térünk meg. Ez legyen ifjainknak utósó iskolája; ez fog nevelni új nemzedéket, az új nemzedék fog alkotni új országot.”

Társadalom, gazdaság és infrastruktúra

Szemere már 1836-ban tisztán fölismerte, hogy bármely árutermék árértékét nem első-sorban a nyersanyagok, hanem döntően a hozzáadott munka minősége és mértéke, az emberi fejekben és munkáskezekben lakozó szaktudás és szorgalom határozza meg. Ez magyarázza meg egyben Kelet- és Közép-Európa mélyülő lemaradását, nyomorúságos szegénységét is a fejlett nyugattal szemben. (Érdekes eljátszani a gondolattal: milyen magaslatra emelkedett volna még hősünk közgazdaságtudományi gondolkodása, ha a sors szellemi egészséget és hosszabb életet hagy neki, s így 1867-ben elolvashatta volna *A tőke* első kötetét? Mindenesetre tény, hogy a *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája* című politikai pamflettel és szerzőjével az 1850-es években megismerkedett.)

„Átváltotatásban áll titka az egész iparéletnek. Mennél több alakban dolgoztatik föl az anyag, annál nagyobb a belfogyasztás és kivitel, mi az ipar örök folyását, mint örvény húzza maga után; és mennél több munka járul az anyaghoz, a nyereség annál tetemesb, mert az anyag s ára közt annál nagyobb az aránytalanság. Így van, hogy a nem fölötté termékeny Anglia dúsgazdaggá lőn, míg az áldott Magyarország szomorúan szűkölködik. Tudniillik a fej és szorgalom a nemzeti gazdagság forrása; az elmeért, művészségért, munkáért mi el nem fogy, mi kimeríthetetlen, adatik bér, ár, mi elfogyhat, mi kimeríthető. Termékeinket, minthogy benne a mesterségnek kevés része van, olcsón adogatjuk el, mint a cserék idejében, s a kézműveket drágán vesszük.”

Szemere, Széchenyi szellemiségéhez illeszkedve, a szükséges eszközöket is szemügyre veszi ahhoz, hogy Európa keleti felében a rossz helyzet – legalábbis a magyar mizéria – metamorfózisa mihamarabb bekövetkezessen. A főbb feltételek közé tartozik az iskolaügy (ezt másik Szemere-tanulmányunkban tárgyaljuk majd), az elegendő és kedvező hiteleket nyújtó bank(hálózat), a megfelelő infrastruktúra (különösen a közlekedés: a minden időben jól járható utak), az urbanizáció és a decentralizáció. Az 1836. november 23-án keltezett kasseli útijegyzetében ezért ismerteti olyan részletesen és viszonylag szenvedélyesen az ottani Országos hiteltár hasznos szerepkörét. December elején – immár Párizsba érkezve – egyrészt tárgyilagosan összegzi, hogy miért és milyen pénzügyre van szüksége a nemzetnek. „Bankot hazánkknak igen óhajtok, nélküle földünk s hírünk penésztetemetőben hervad el, de játszót nem és szerencsére nélkülözhetjük is.” Objektív konklúziójához azonban rögtön egy szubjektív kommentárt is hozzáfűz. „Érzéketlenebbet, önzőbbet, bután gőgösbet a pénzarisztokráciánál Isten nem teremté.”

A hitelbankok azért kulcsfontosságúak, mert pénzt pumpálnak a pangó gazdaságba, s ezáltal – a tőzsdével együtt – tőkemozgást indukálnak. De a gazdasági élet élénkülése a nyersanyagok és a kereskedelmi áruk mozgását is jelenti, ami csak jó utakon lehet – a

szó átvitt és valóságos értelmében – gördülékeny. Ez ilyen egyszerű és könnyen átlátható dolog, ámde „nálunk még most sem hiszi mindenki, hogy utak az országban azok, mik erek a testben. Ezek hordanak szét a tagokba életet. Mindenütt úgy fogod találni, hogy ott legélénkebb a kereskedés, legtöbb a gazdaság s legközönségesb a jóllét, hol az utak legjobbak s hogy ezek hiánya miatt hasonló Magyarország egy testhez, minek tagjai csak összeforrvá vannak, nem pedig az erek által *összecsapolva*.”

A különféle szekerek és hintók, batárok és postakocsik kerekeit kíméletesebben kopatató közutak könnyítik a kereskedelmet, a vásárokra járást; egyfelől a nemesek, polgárok és parasztok, másfelől a mezőgazdasági és kézműipari termékek csereforgalmát. A gazdaság tartós és kiterjedt megélénkülése sürgeti-serkenti az urbanizációt. Nálunk előbb Pest igazi országgközponttá válását, majd később a főváros ellenpontozásait, tehát a decentralizációt. Szemere szerint ne a francia modellt, hanem „az angolt kövessük; szomorú szűkkeblűség csak a fővárost s vidékét pompásítani s ragyogtatni, a haza minden szögletén egyszerre kezdjünk az egész ország paradicsommá varázslásának nagy munkájához.”

Politika, demokrácia és reformizmus

A (bel)politika, a demokrácia (azaz a többé-kevésbé relatív demokratizmus) első, legkézenfekvőbb kérdése a választások problémája. Közelebről a választójog dimenziói, a választások szabályai, lefolytatása, tehát a formális és informális választói közkultúra – egyáltalán a politikai kultúra. Kimondatlanul ugyan, de mégis ezek az alapvető kritériumok állnak a háttérben, amikor 1837 májusában, Londonban Szemere összehasonlítja a követválasztás angliai és hazai gyakorlatát.

„Az angol követválasztást egy magyarnak röviden így magyarázhatnád meg: képzelj teljes szabadságában egy megyei tisztválasztást, a képből elhagyván a részégeket s verekedőket. Itt a durva erő kidagadását visszatiltja a műveltség érzése, azaz értelem határai közt forr, nálunk gátlanul kiárad; itt tanáccsal, csellel, pénzzel, nálunk borral s bottal dolgoznak; itt eleve munkálkodnak s a csomó a végnapon baj nélkül magában kioldódik, nálunk a felhők lassanként csak azért tolakodnak össze, hogy ekkor egyszerre mennykövezenek; az angol, mint a művész, kinek az utolsó napon nincs más dolga, mint művéről a takarót lerántani, a magyar mint Nagy Sándor, ki a csomót csak zavarta s a vég pillanatban vágni kénytelen, – és az természetes, miután nálunk a vezérek is többnyire csak tehetősök, ritkán értelmesek is. Általában szólva, a választókat ott vezetik, nálunk hajtják, ott elvvel s okkal többnyire, bár nem mindig, nálunk itallal és étellel, bár nem kivétel nélkül.”

Egy másik – az írástudó szempontjából még izgalmasabb – politikai-politológiai probléma a sajtó közvetítő szerepköre a politikai osztály és a társadalmi közvélemény között. Ha a világ egy „nagy óra”, akkor a „journalismus” annak „sorsteljes mutatója”. A médiát (akkor még csak a nyomtatott sajtót) Szemere még más metaforákkal is körülírja: „nagy tükör”, „kém”, „censor”, „bíró” és „villámhárító”. Ám ami a legfontosabb: a jó – tehát a felelősségteljes, tisztességes, objektív stb. – sajtó „ezerszemű örként” a jó (lásd mint előbb) kormányzat legfőbb segítője. „Midőn tenni kell, a kormány a tárgyat a sokféle értelmű lapok által már gyökeréig kifejtve találja, s figyelmét igen sok elkerülné, ha ezer szemekkel azok őrt nem állnának. E szerint most valaki nagy miniszter lehet középszerű elmével,

csak helyes tapintata legyen. Ha szándéka jó, a hírlapok legmunkásabb segédei, de legveszedelmesebb ellenei, ha rossz.”

Aki így értelmezi a sajtó politikai-közéleti szerepvállalását az 1830-as évek derekán (természetesen Magyarországra gondolván), az már lényegében választott is a társadalmi változtatások forradalmi és reformeri útja között. Szemere egyrészt számol azzal az előrejelzéssel, hogy „az országok egykor rengeni, a népek forrongani fognak” – másrészt határozottan tudja: „a haza nem halált, nem vért kíván, hanem életet cselekedettel, erőt kitartással.”

Céltudatos cselekvés, tervszerű kitartás, a haza modernizációja és polgárosodása érdekében: tehát az a bizonyos „haladás” Kölcsey jelszavának értelmében, csak akkor lehetséges kisélekedések és megtorpanások, eltévelyedések és visszalépések nélkül nagyobbrészt, ha megfelelő mintákat adaptálunk onnan, ahol azok eredményes működőképessége már korábban bebizonyosodott. Ilyen példamodell a poroszországi iskolarendszer szervezeti kiépítettsége és a szisztéma szakemberekkel történt ellátottsága; Svájc és Anglia társadalmi-gazdasági életének jó része; de az évtized elejétől már Belgium is. Ti. „az 1831-i fordulat friss életelvet hozott a tömegbe, s azóta a nemzetben, mint egy tavaszföldön, sűrűn kelnek, bimbóznak, gyümölcsöznek a sokféle vállalatok, egyesületek, jótékony intézetek. És mi oka e termékenységnek a gondolatban, s ez iparkodásnak a kivitelben? *Bizodalom a kormányban, és szabadság a vállalkozásban.*” (Abban a bizonyos „bizalmi” tőkében – tekintsük társadalmi életünket mind vertikális, mind horizontális viszonyaiban – még a mai Magyarország is igen szegény.)

Mint már említettük tanulmányunk elején, Szemere 1836 szilveszterének éjjelét azzal töltötte párizsi hotelszobájában, hogy elgondolkodott nyugat-európai utazása mélyebb értelméről, hasznáról. „Szemlélés egy haladott népnek nagy befolyású szellemet tisztítani s emelni. Mint küszködünk mi azzal, ami itten rég megfejteték, mint tapogatjuk félénken, mi itten rég világos. Itt a második lépcsőt csaknem elhagyták, s mi tanakodunk, először, van-e? másodsor, megbír-e? Utazás sok időt s erőt megkímél, sok küzdéstől s kételytől megment, és nekünk, kik a pályán az utósók közt vagyunk, nem találni, csak eltanulni, nem keresni, csak választani, nem teremteni, csak másolni kell. S nem teória, de élet és élet közt kell választanunk, Ez esetben lehet-e soká késni? Lehet-e eltévedni? Nálunk élet és elv külön van, itt elv és élet egy.”

Szemere úgy érzi továbbá (de már Angliában, 1837. július 19-én), hogy mint magyar ember, kénytelen a hasznos dolgokra figyelni – a szép és kellemes jelenségek helyett. „Úgy vagyok én, mint a gyermek, ki virágokat, lepkéket, csigákat szeretne gyűjteni, de anyja (itt a nemzet metaforája – É. Cs.) éhezvén, kalászkokat szedeget.” (Másik Szemere-tanulmányomban példákkal illusztrálom majd, hogy hősünknek útja során jutott azért néhány „virág és lepke” is: vagyis több szép és kellemes esztétikai – képzőművészeti, színházi, zenei és természeti – élmény.)

Nyelv, nemzet és haza

Szemere Bertalan 1836 októberében, Lipcsében tartózkodván, vitába keveredett egy ot-tani egyetemi professzorral. Utazónk határozottan úgy foglalt állást, hogy egy nemzetnek nem elegendő csupán alkotmányjogi értelemben szabadnak éreznie magát: ki kell annak teljesednie nemzeti mivoltában is. A nemzeti szabadság- vagy identitástudat viszont

alapvetően „az anyanyelvben gyökerezik”. A nemzeti nyelv illetén középponti kezelése hozzáköti az ifjú Szemerét – Széchenyi mellett – Kazinczy Ferenc és köre korszakalkotó kulturális kezdeményezéseéhez is.

Mindig nyitott szemmel járó hősünk (valószínűleg a Majna-menti Frankfurtban, 1836 novemberének végén) olvasott egy ábrándképet (*Phantasie-stück*) Európa jövőjéről, s benne Magyarország megújuló helyéről. A német szerző(k) „fantáziálása” Szemere fordításában (értelmezésében, átíratában?) mindenestre igen hízelgően hangzik – ráadásul van némi EU-s áthallása is. „A magyar nemzet a henye múltból, s tehetséget inkább hevertető, mint elhasználó szenvedésekből kiemelkedve, gazdag és békés tőerővel szövendi magát Európa jövődjébe, s a kifejlési új pályán cselekvő főszerepet fog játszani. Nyugat- és Közép-Európa sokat várva pillant rá: Kelet-Európa sorsa leginkább kezében fekszik. Mint egy növény, melyet keletről nyugatra áttalhoznak, megsínylette az általültetést; de már kipihente magát, s új pályáján emlékezni fog, hogy kelet az ő hazája.” E pozitív prognózisnak az lehet a magyarázata, hogy egy ismeretlen világ „hypotézisekbe, teóriákba s próféciaikba igen illik.”

Szemerét a jövő helyett sokkal jobban foglalkoztatta a jelen. Például nemzeti jellegzetességeink sajátosságai, s általában a nemzeti önismeret. Maga is szolgált hozzá egy azóta már régen közhelyé vált, ránk nézve kedvezőtlen adalékkal. „Sokáig gondolkodám – írta Drezdában, 1836. október 13-án –, vajon kivalljam-e, hogy a magyar lélek hasonlóbb a szalmatűzhez, minek füsté nagy, lángja mulékony, parázsa éppen nincs?” Ezt megelőzően, 1833. május 20-án írta Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz azt a levelét, amelyben már szerepel ez az önkritikus metafora. „Szalmaláng vagyunk, mely lobog és lobog s hirtelen elalszik; s hány maga után – csúf, bűdös pernyét.” (A *magyar észjárás* szerzője, Karácsony Sándor az 1930-as években már árnyaltabban látja kárhoztatott nemzeti jellemvonásainkat.)

Szemerét tulajdonképpen akkor is a jelen érdekli elsősorban, amikor ironikus retorikával – ám fölébreszteni szándékozó, nemzetnevelési célzattal – keményen kritizálja a nagy történelmi tradícióinkkal szembeni kártékony közönyösséget, erősen hiányolva az élhető tiszteletet. A szemléletváltáshoz követendő példákat, okfejtéséhez kiinduló apropókat egyaránt Párizsban és Londonban talál: ezek a nemzeti sírkertek, nemzetközi temetőhelyek és nemzeti panteonokként is fungáló nagy templomépületek. Az „a nemzet, mely múltját eszéből kitörli”, hasonlít „a fához, melynek gyökerei elvágatnak”. „Mely nép történetét s nagy embereit elfeledi elvesz – s vesszen el!!!” (E ponton emlékeztetek egyik idevonatkozó tanulmányomra, amely a *Múzeumandragógia* című konferenciakötetben jelent meg 2010-ben. A címe: *Szép szavak, mély eszmék a magyar „muszeioni” szemléletért. A nemzeti örökség és önbecsülés, az emlékhely és múzeum gondolköre a reformkortól a kiegyezésig.*)

Legutóbb megidézett mondatában Szemere külön kiemeli az ún. „nagy emberek” megbecsülésének fontosságát. Mi tehet egy embert naggyá? Vagy az erény vagy a „génusz”: a művészetek és tudományok valamelyik ágában megmutatkozó tehetség. Más szavakkal: vagy a lélek vagy a szellem „szent” lángolása – tehát vagy a morálban vagy az alkotás valamelyik területén kiemelkedő zsenialitás. A génuszok ugyanis „hasonlók naphoz s csillagokhoz, melyek az egész földnek világolnak.” Tehát amikor 1837. június 23-án Szemere a Westminster-apátságban járt, akkor például Shakespeare-re és Händelre, Newtonra és Wattrra úgy tekintett, mint az egész emberiség közös kincseire.

1 tudomány és társadalom

Mindazonáltal ezen szellemi értelemben halhatatlan nagyságok nem különítendőek el hermetikusan a több-kevésbé halandóktól. Utazónknak mély meggyőződése avagy megingathatatlan hite, hogy „szent lelkét Isten minden szent ügy hirdetőjének megküldé hajdan, megküldi ma is. Senki ne higgye magát kicsinynek, mikor szent dologban fárad”. Például ilyen „szent dologban” fáradozott az a Kőrösi Csoma Sándor is, akiről útja elején, a csehországi Töpliben, 1836. október 10-én egy skót utazótól kapott kedvező híreket.

Nagy ember tehát az, aki valamilyen „szent dologban fárad”, akinek a tevékenysége pozitív értelemben mutat messze túl önnön világának értekkörén. A nagy emberben az alkotói, erkölcsi vagy közéleti nagyságot értékeljük; azt a kimagasló teljesítményt, amellyel több az átlagemberektől. Ha a vizsgálódás áttevődik a lényegesről a mellékesre, a halhatatlanról a múlandóra, az érdemekről-erényekről a hiányosságokra-hibákra (netán vétkekre, bűnökre), akkor – nos, akkor szemléletünk azokkal a komornyikkal kerül azonos platformra, akik a kultúra különféle nagy alkotóit és szereplőit nem saját színpadukon, hanem a lakásukon, a privát világukban látják rivaldafényben. (Itt most tömören és újból fogalmaztam meg azt a sajátos, az értékrendet visszájára fordító mentalitást, amelyről 1995-ben, *A rejtőzködő én. Az önismeret felfedezőútjai* című könyvem VI. részének 2. fejezetében már bővebben is írtam: *A „komornyikszemlélet” kritikája* címmel.)

Mindezt azért említettem, mert Szemere Bertalan – aki Thomas Carlyle (*On Heroes*, 1841) és Ralph Waldo Emerson (*Representative Men*, 1859) kortársa is – a meghatározó (művelődés)történeti személyiségekről gondolkodván, lényegében fölfigyelt a „komornyikszemlélet” (egyébként először Hegeltől és Goethétől megkritizált) kancsalságára is. Sőt ennek erkölcsileg perverz változatára még hamarabb, 1836. október 31-én: „nagyokhoz csak vétkekben hasonlítani örülnek öröm.” Normál variációjában viszont éppen a tér- és/vagy időbeli distancia hiánya nehezítheti meg a tisztánlátást, amit Szemere a torony és az állványzat metafora-párral magyarázott meg. „A hős saját korában olyan, mint az épülő torony; érdek, indulat, előítélet elundokítják, (...) midőn ezek elszedetnek, jelen meg a torony igazi alakában, midőn kora elmúlt, áll előttünk tiszta mértékében a hős” – írta waterlooi kirándulása után, Brüsszelben, 1837. augusztus 28-án. Napóleonon kívül ilyen „világítótorony” még – konkrétan megemlítve – Rotterdami Erasmus is például.

Valamiféle ösztönös – inkább kevésbé, mint nagyobb mértékben tudatos – hazaszereget mindenkiiben él; ami nemzeti ünnepeken, idegenben vagy drámai sorshelyzetekben kerül előtérbe. Lényegében hasonlóan áll a dolog a szív és a szellem, az éthosz és az esztétikum a testiségnél magasabb rendű érzéseivel – külön kiemelendően a religióval. Azokban a dolgokban, amelyek „alul” vannak, elegendőek lehetnek az ösztönök; de amelyek „föttebb”, ott egyre elengedhetetlenebb a tanulás, a tudatosság, az összes nemes érzelem esetében a gondoskodó ápolás. Ennek az „átiratnak” az a töprengés az eredetije, amely Szemerét Párizsban foglalkoztatta, 1837. február 14-én.

„Kéblünkben a humanitas és a szépért s hazáért hevülés, mint a vestatúz, ha nem tápláljuk gondosan és untalan, kialszik. Kivált a hazaszereget nem oly testhez nőtt ösztön, mint látni, érezni hőt s hideget, szomjazni italt, éhezni étket; tanulni kell a hazát szeretni, ez egy nagy tanulmány. S okosan szeretni a legmagasb fok; elméd szívedtől melegedjék, szíved elmédből hűljön.” Tehát tömören a tanulság az, hogy a hazaszeregetet is tanulnunk kell – a hazát okosan, helyesen szeretni pedig még inkább.

Említettük az idegenbeli tartózkodást mint olyan állapotot, amely a honvágy formájában fölébresztheti-fokozhatja a hazaszereget érzését. Talán nem mentes bizonyos mértékű iróniától vagy rezignációtól – természetesen nem az örök haza, hanem a múlandó honi állapotok okán – utazónknak az a következtetése, amire Berlinben jutott 1836. november 4-én: „csaknem nagyobb boldogság emlékezni a hazára, mint lenni a hazában.”

Mindenesetre az bizonyos, hogy Szemere honszeretetét – legalábbis az utókor szemében – ez jottányit sem kisebbiti. Mint ahogyan az angol nemzet és a brit szigetek gazdagsága iránti, tapasztalatain alapuló, tudatos csodálata is inkább őszintébbé teszi. Ütikönyve angliai fejezetének élményeiből, tudósításaiából és kommentárjaiból ez számos ponton érezhető; de egy helyen expressis verbis is kifejeződik. A skóciai Glasgowban, 1837. július 30-án írta: „mégis csak nagy boldogság nagy nemzethez tartozni. Kivált közönséges embernek az”. Mondható ez azért, mert „a nemzet dicsőségéből minden polgárra jut egy sugár”. Egy szóval Szemerénk – ha nem lett volna magyar – angol szeretett volna lenni; ami nem szorul felszínes megbocsátásra, inkább mélyebb megértésre.

Valószínű, hogy Szemere – kortársainak túlnyomó többségéhez hasonlóan – elsősorban az első ipari forradalom sikereinek hírére gondolhatott akkor, amikor még Berlinben, 1836. november 2-án Angliát „az emberész s hatalom diadalmának csodás helyeként” említette. Az érem másik oldalához tartozik ugyanakkor, hogy az 1794 és 1832 közötti Nagy-Britannia belpolitikai-szociális viszonyai a valóságban sokkal antidemokratikusab-

1 tudomány és társadalom

bak, lehangolóbbak, elszomorítóbbak annál, ahogyan az a köztudatban él (holott elegendő lenne csupán Dickens regényeinek filmváltozataira emlékezni). Számottevőbb javulás igazából csak a 19. század harmadik harmadától következett be. Különösen kegyetlen és szégyenteljes reakciója volt az önkényes kormányhatalomnak a manchesteri vérfürdő. 1819. augusztus 16-án ugyanis az történt, hogy a nagy iparváros melletti Szent Pétermezőn összegyűlt, a nyomor és az elnyomás ellen tiltakozó, mintegy hatvan-nyolcvanezer munkást lovas katonaság rohamozta meg; tizenegy halálos és négyszáznál is több könnyebb-súlyosabb sebesülést ejtve.

A „peterlooi mézszárlás” híre Rómában érte az akkor éppen *A Cenci-ház* című tragédiájának befejezésén dolgozó Percy Bysshe Shelley-t. Ha egy közéleti ember csak akkor él igazán, ha felháborodik az igazságtalanságokon, s ha egy költő csak akkor létezik lényege szerint, ha ír – akkor nem meglepő, hogy a forradalmi lelkületű Shelley két hét alatt megírta *A zűrzavar farsangja* című versét. A jelentős poéma tulajdonképpen vitriolos vádirat a korabeli angol kormányzat, s különösen a véreskezű külügyminiszter, Robert Stewart Castlereagh ellen. Jellemző a költemény harcos hangnemére, hogy első közlésére csak 1832-ben kerülhetett sor. Tehát akkor, amikor Angliában megkezdődött – immár további törésektől mentesen – a demokratikus parlament-politikai reformok kibontakozása. Összegezve, de korántsem elmarasztalásul: Szemere akkortájt választotta második szülőföldjéül Britanniát, amikor számos angol intellektuel szívesebben élte napjait Itáliában (ha nem is olaszként, de itáliai angolként).

Szemere Bertalant kérdésfeltevéseiben és válaszkeresésében lényegében egyazon alapelv vezérli. *Miért élünk a rendetlenség viszonyai között, amikor a rend világában is élhetnénk?* Éppenséggel úgy, ahogyan azt a nálunk boldogabb nemzetek napnyugaton, a Lajtától az Atlanti-óceánig többé-kevésbé élük is. A probléma nyitja megtalálható Kazinczynál, ha föllapozzuk epigrammáit („*Jót s jól!*”); és kitapintható Szemerénél, ha figyelmesen olvassuk útirajzait a sorok mögött is: rend a lelke mindennek. Csakhogy ő mélyebb is annál, ami mára már közhely; mert a rendnek is van lelke, s ez a szabadság. Ily módon sejdíti Szemere József Attila fölszólító módba tett szentenciáját a szabadságot szülő rendről. A rendnek és a szabadságnak ez az összefonódó szeretete teszi, hogy Szemere egész könyvében inkább akart „kissé unalmas lenni, mint éppen nem lenni tanulságos.” Szemerének ez a határozott szerzői szándéka (amelyet még Berlinben, 1836. november 4-én nyilatkoztatott ki) mind útirajzainak, mind tanulmányunknak is a mottója lehetne.

Tózsér Zoltán

Nyugat-európai orientációjú oktatáspolitikai a két világháború között

A sárospataki Angol Internátus és a pannonhalmi olasz gimnázium

A két világháború közötti „nyugat európai orientációjú” magyar oktatáspolitikai két kiemelkedő iskolájának tekinthető az 1931-ben létesült sárospataki Angol Internátus és az 1939-ben indult pannonhalmi olasz gimnázium. Tanulmányunkban arra vállalkozunk, hogy oktatási szempontból hasonlítsuk össze e két – évszázados múltú visszatekintő – elit gimnázium nyelvi tagozatainak létrejöttét, működését és megszűnési körülményeit. Az 1924-ben alapított gödöllői gimnázium 1938-ban indult francia tagozatát (Lycée Français) is ide számítva mindhárom intézmény esetében a Klebelsberg Kunó kultuszminisztersége idején elfogadott 1924. évi középiskolai reform törekvéseit véljük felfedezni, ugyanis ez a törvény vezette be második idegen nyelvként az angolt, a franciát és az olaszt. A Hóman Bálint minisztersége idején elfogadott 1934. évi középiskolai törvény pedig nem pusztán megtartotta e három idegen nyelv második nyelvként való oktatását, hanem a választható nyelvek körét tovább bővítette.

A Horthy-korszak középiskolai törvényei

Az 1924. évi középiskolai reform előtt az 1883. évi XXX. törvény rendelkezett a középiskolai oktatásról. Ez volt hazánk első ilyen törvénye, amelyet Trefort Ágost minisztersége alatt fogadtak el. A törvény két középiskola-típust definiált: a gimnáziumot és a reáliskolát. Később ezek mellé szervezték még a leánygimnáziumot. Az 1924-es középiskolai törvény elfogadásáig ez a három középiskola-típus működött.

Az 1924. évi XI. törvény szerint a középiskola feladata, hogy a „*tanulót vallásos alapon erkölcsös polgárrá nevelje, hazafias szellemben magasabb általános műveltséghez juttassa és a felsőbb tanulmányokhoz szükséges szellemi munkára képessé tegye.*” Az 1934. évi XI. törvény bevezetőjében gyakorlatilag ugyanezeket a célkitűzéseket olvashatjuk: 1.) vallásos-erkölcsös nevelés, 2.) nemzeti szellemben általános műveltség átadása, 3.) továbbtanulásra való felkészítés. Mind a sárospataki Angol Internátusban, mind a pannonhalmi olasz gimnáziumban ezeket a célkitűzéseket kívánták megvalósítani, kiegészítve ezt az iskolákban tanított idegen nyelvek és kultúrák megtanításának magas fokú szintjével.

Az 1924. évi XI. törvény a középiskola-típusokat tovább differenciálta, mivel a gimnázium illetve reáliskola mellé létrehozott egy harmadik típust, a reálgimnáziumot. Azonban a valóságban a helyzet ennél bonyolultabbnak bizonyult, hiszen a törvény végrehajtása során kialakult a humanisztikus gimnázium és a humanisztikus gimnázium görög nyelv nélkül, illetve helyette valamely modern nyelvnek a tanítása; a reálgimnázium, a reáliskola rendkívüli latinnal és a reáliskola. Ehhez képest az 1934. évi XI. középiskolai törvény az egységesség mellett foglalt állást, amikor kimondta, hogy „*a magyar középiskola neve:*

1 Tudomány és társadalom

gimnázium”. Vagyis ezzel megszűnt az 1920-as évekre jellemző középiskolai sokszínűség, és helyette csak a fiú- és leánygimnázium intézménye maradt meg.

A német nyelv az 1924. évi és az 1934. évi középiskolai törvény értelmében egyaránt a kötelező tárgyak közé tartozott. Ehhez képest az 1924. évi törvény lehetővé tette egy második modern nyelv (az angol, a francia vagy az olasz) tanítását mind a reálgimnáziumokban, mind a reáliskolákban. Azt pedig, hogy e három idegen nyelv közül melyeket tanítsák, a törvény szerint *„azt az állami és királyi katolikus, valamint a törvényhatósági, községi, társulati és magán középiskolákra nézve a m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter, a többi intézetekre nézve pedig az illetékes hatóság állapítja meg.”*

Az 1934. évi törvény értelmében az ötödik osztályban kellett döntenie a görög és egy második idegen nyelv között. A görög nyelv tanítása alól a VKM felmentést adhatott, a második idegen nyelv esetében azonban erre nem volt lehetőség. Annak meghatározását, hogy második idegen nyelvként az angol, a francia vagy az olasz közül melyiket tanítsák, a középiskola fenntartóira bízta. Arra viszont lehetőséget adott a tárca, hogy az említett idegen nyelvek helyett a *„nemzeti művelődés szempontjából fontos más élő nyelvek”* tanítsanak.

Ezek a középiskolai törvények teremtették meg a lehetőséget arra, hogy 1931-ben Sárospatakon angol, 1938-ban Gödöllőn francia, 1939-ben Pannonhalmán olasz tagozatú gimnáziumi osztályok indulhassanak.

Pannonhalma és Sárospatak

Mindkét középiskolai intézmény a nyugati nyelvek (az angol, illetve az olasz) magas fokú elsajátítására nyújtott lehetőséget, és mindkettő alapításának háttérében politikai okok húzódtak meg. Az idegen nyelvek oktatása és a politika közötti kapcsolatot Klebelsberg a következőképpen magyarázta: *„De ma, amikor önálló államként kell eligazodnunk a világ nemzetei között, akik előtt rajtunk kívül senki sem fogja hirdetni a magyar igazságot, ma igenis hazafias kötelesség, hogy megtanuljunk a nyugati nyelveket, s minden idegen nemzethez vagy néphez a maga nyelvén szóljunk.”*

A pannonhalmi olasz gimnázium előzményei az államalapítás koráig nyúlnak vissza, mivel az intézmény elődjének tekinthető bencések apátságát Géza fejedelem hívására a Kárpát-medencébe érkező itáliai bencések hozták létre. Az intézmény a későbbi évszázadokban – nem számítva a török hódoltság és a jozefinizmus korszakát – folyamatosan működött. A gimnázium 20. századi történetéből három évszámot érdemes kiemelni: 1921, 1939 és 1948. Az 1921. év abból a szempontból jelentős, hogy világi diákok ekkor léphettek be először az intézménybe. 1939-ben hozták létre az olasz gimnáziumot, amelyet a bencések az 1948-as államosításig működtettek.

Az olasz gimnázium alapítását az iskolai évkönyvek olyan magasrétű eszmékkel magyarázzák, egyfelől, mint a keresztény hit, etika, eszmény és szertartás, másfelől mint a latin szellem, a *„rómaihoz való ragaszkodás”*. Pelles Tamás azonban rámutat arra, hogy a nemes célok és eszmék mellett a pannonhalmi olasz gimnázium létrehozását politikai okok is magyarázzák. *„A német, angol és francia tannyelvű iskolák létezése már önmagában is szükségessé tette – elsősorban politikai megfontolásokból – egy olasz gimnázium alapítását.”* Mindemellett az iskolai évkönyvek sem titkolják az alapítás aktuálpolitikai vonatkozásait: *„Hogy a gyötrelmes trianoni abroncsokat szétfeszítettük, hogy élünk, hogy*

bizalommal tekintünk a jövő felé, azt Isten után elsősorban Itáliának [...] köszönhetjük. [...] Ilyen országnak kultúráját megismerni, nyelvét megtanítani és tanulni minden más októl eltekintve szerfelett indokolt és érdemes.” Ez tehát az első bécsi döntéssel, és az abban játszott olasz szereppel hozta összefüggésbe az intézmény alapítását. Végül is Teleki Pál kultuszminiszter, hálából a magyar külpolitika olasz támogatásáért, olasz tan nyelvű gimnázium létrehozását határozta el.

Az intézmények alapítása nem ment minden akadály nélkül. Pannonhalma esetében mind az alapítás helyszíne, mind a létrehozandó intézmény neve körül viták alakultak ki. Az eredeti tervek szerint Komáromban akarták létrehozni a gimnáziumot, végül Pannonhalmát tartották megfelelőbbnek. A névadást illetően előbb Dante neve merült fel, de aktuálpolitikai okok miatt gróf Galeazzo Ciano külügyminiszterről és atyjáról, gróf Costanzo Cianoról nevezték el az intézményt.

Sárospatak esetében szintén viták alakultak ki a létrehozandó gimnázium jellegéről: az egyik oldalon a klasszikus nyelvek (latin és görög) képviselői álltak, míg másik oldalon az angol nyelv támogatói. Klebelsberg ez utóbbi mellett a következőképpen érvelt: „*Amint a hazai katolikusok a román világban – de nem Romániában, hanem román nemzetekkel, Olasz-Franciaországgal keresnek összeköttetést, így a hazai protestánsoknak az északi protestáns népekkel, az angol-szász világgal kell keresni az összeköttetést. Itt hivatott az amerikai angol college rendszer meghonosítása, hogy ebben a nagyszerű intézményben oly iskolafajtát tudjon Isten segítségével fejleszteni, amelyre a modern kornak szüksége van.*” Bár Klebelsberg katolikus volt, képes volt önmaga vallási hitén túllépni és az ország érdekeit képviselni, amikor a sárospataki protestáns iskola Angol Internátusának a létrehozásáért küzdött: „*Éppen Sárospatakon, ahol Comenius tanított, s oly magyar ifjak tanítottak, akik Hollandiát, Skóciát, Németországot megjárták, mindaddig, amíg a bécsi hatalom meg nem akadályozta, nem lehet azt mondani, hogy a külföldi fejlődés a magyar nemzeti fejlődés ártalmára lenne. Ez az az út, amelyen át megerősödött ez az intézmény, s amelyen át nemcsak az elsoványodástól lehet megmenteni, hanem a változó viszonyokhoz képest átalakítani, sőt továbbfejleszteni és építeni is.*”

Gulyás József sárospataki tanár is az angol oktatás elkötelezett hívének számított: „*A pataki iskolában teológia van, érthető tehát, ha a görög nyelv tanítását eminens értéknek tekinti az iskola ... Viszont az élet sürgetőleg követi a modern nyelvek ismeretét. [...] Ha elhagyjuk hazánk szűk határait, a mi nyelvünkkel nem tudunk boldogulni. Német, francia, olasz, angol nyelv ismerete elengedhetetlen künt. Most az a kérdés, ezek közül melyik a fontosabb. [...] Mindenesetre első helyen a német nyelv áll. A százados érdekközösség a német kultúrával ezt javasolja. [...] Az olasz nyelvet a politikai relációk új irányzata ajánlja. Tekintettel azonban arra, hogy iskoláink a protestáns egyházé, s az olasz protestantizmussal nincsen kapcsolatunk, ezt mi most mellőzhetjük. Maradna a francia és az angol. A művelődésben a francia a szélesebb körű nyelv, de a francia protestantizmus jelenleg nem bír ránk nézve olyan fontossággal, mint az angol. A két nyelv közül, tehát ha választani kell, az angolt választanám. [...]”* A fenti idézetek alapján látszik, hogy míg Klebelsberg az angol nyelv tanítása mellett jellemzően történeti-kulturális okokat érvel, addig Gulyás részben politikai, részben vallási (katolikus–protestáns szembenállás) magyarázatokkal áll ki a modern nyelvek, elsősorban az angol tanítása mellett.

A sárospataki gimnáziumban 1931-ben az angol nyelvű tagozat elindítását több tényező indokolta: 1.) Klebelsberg döntésének következtében megszűntek az országban a jog-

1 Tudomány és társadalom

akadémiák, beleértve a sárospataki jogászképzést is. Ez a pataki intézmény jelentőségének csökkenését is jelentette, amit a református egyház vezetői megpróbáltak ellenőrizni. 2.) Az angol nyelv oktatásának bevezetése illeszkedett a Bethlen-kormány revíziós elképzeléseihez. A kormány minden eszközzel megpróbálta előmozdítani a revízió ügyét, amelynek részét képezte az Angliához fűződő kapcsolatok megerősítése és újabb kapcsolatok kiépítése, amelyet elsősorban az angol arisztokrácia körein át kívántak elérni. 3.) A sárospataki református főiskolán a kezdetektől fontos szerepet tulajdonítottak az idegen nyelvek oktatásának. E mögött az a felismerés állt, hogy a gimnázium tanárai csak akkor tudják a legmodernebb tudományos eredményeket megismerni, ha tudnak idegen nyelveken. Ezt szolgálta a peregrináció, a külföldi egyetemjárás gyakorlata is. 4.) Végül ösztönözte a profilváltást az a nemzetközi és nemzeti keretekben zajló oktatáspolitikai átalakulás, amely a görög nyelv oktatásának megszüntetését és a latin nyelv tanításának csökkentését okozta.

Klebsberg tehát a sárospataki Angol Internátus létrehozásával egyidejűleg három problémát kívánt megoldani: 1.) A kulturális és politikai kapcsolatok erősítését Magyarország és Anglia között, és Anglia megnyerését a revízió ügyének a református egyház nemzetközi kapcsolatainak felhasználásával. 2.) A Sárospataki Református Főiskola romlásának megállítását. 3.) A református egyház kárpótlását a jogakadémia megszüntetéséért egy olyan bentlakásos intézmény kialakításával, amelyben angol mintára a magyar református értelmiségi elit nevelése biztosított.

A politikai megfontolások mellett a két középiskola alapítását a felekezeti egyensúly megőrzése is motiválta. Klebsberg 1931-es visszaemlékezésében így foglalta össze ezzel kapcsolatos gondolatait: *„És ha most, amikor tevékenységem lezárul, megkérdeznék, hogy mi a belső érzésem, mivel sikerült hazámat talán némi eredménnyel szolgálnom, erre a kérdésre csak egy feleletem lehet, mégpedig az, hogy megóvtuk a felekezeti békét. Megóvtuk konkrét, gyakorlati intézkedésekkel is, megóvtuk többek között azzal, hogy a részletekben is igazságosak voltunk. A gödöllői premontrei teleppel párhuzamosan építettük ki Sárospatakot, mert nemcsak minden jó protestánsnak, de bizvást merem mondani, minden jó magyar embernek is elviselhetetlen lett volna az a gondolat, hogy a négy-száz éves évforduló szomorú hanyatlásnak legyen a végpontja, s ne újabb fejlődésnek reményteljes kiindulása.”*

Az intézmények megnyitása

A pannonhalmi iskola megszervezésére azután került sor, hogy 1939 áprilisában megszületett a megállapodás a bencések és a kormány között. Ebben a VKM a következőket vállalta: „1.) A kérdéses gimnáziumot és a 200 férőhelyes internátust 1941 szeptemberére felépítteti, korszerűen berendezteti és a Rend kizárólagos tulajdonába adja. 2.) Az iskola működéséhez szükséges, a törvényben előírt számú tanár teljes illetményének (fizetés és lakbér) megfelelő összeget biztosít államsegélyként a Rend számára. 3.) Minden két osztály után egy, a teljes nyolcosztályú gimnázium után négy olasz anyanyelvű lektor, valamint a testnevelés és a rajztanár illetményét állja. 4.) Tanulmányi segélyekkel és ösztöndíjakkal fogja elősegíteni, hogy az iskola tanárai olasz egyetemeken tökéletesíthessék nyelvtudásukat. Gondoskodik róla, hogy a tanulók számára állami ösztöndíjak biztosíttassanak. 5.) Az épület tervpályázatát a Renddel egyetértésben fogja kiírni. 6.) Az

olasz gimnázium a Renddel egyetértően meghatározott helyi tanterv alapján fog működni.” A Szent Benedek Rend a következőkre tett ígéretet: „1.) Rendelkezésre bocsátja a gimnázium és az internátus építéséhez szükséges területet, és gondoskodik a szerzetes-tanárok elhelyezéséről. 2.) Az 1939/40-es tanévben megnyitja az iskola első osztályát, a következő évben pedig újabb osztályt és így tovább, valamint az új épület elkészültéig a szükséges helyiségeket rendelkezésre bocsátja. 3.) Elkészíti, és jóváhagyás végett beterjeszti az iskola különleges rendeltetésének megfelelő óratervet és helyi tantervet. 4.) Az iskola és a diákothton mindennemű dologi kiadásairól gondoskodik. 5.) Az épületet csak a szóban forgó gimnázium és diákothton céljaira használhatja.” A megállapodás során tehát mindkét fél jelentős áldozatokat vállalt az olasz gimnázium létrehozása érdekében. A megállapodást 1939. augusztus 18-án véglegesítették a Hóman Bálint kultusz-miniszternél tartott tárgyaláson.

A katolikus iskola megszervezése tehát nem ment minden akadály nélkül, végül 1939. szeptember 12-én sor került az első Veni Sancte-re. Másnap pedig már a tanítás is elkezdődött. A hivatalos megnyitóra azonban egészen október elejéig várni kellett. Hóman Bálint az olasz gimnázium megnyitásakor tett sajtónyilatkozatában az intézmény céljait így foglalta össze:

„Az olasz gimnázium és nevelőintézet alapítását igen nagy örömmel üdvözölöm. Benne az 1935. év februárjában kötött olasz–magyar kulturális egyezmény célkitűzésének egyik legfontosabb tényezőjét látom. [...] Meggyőződésem, hogy a pannonhalmi Szent Benedek-rend Gróf Ciano Galeazzo és Contanzo gimnáziuma újabb értékes eszköze és műhelye lesz az olasz-magyar szellemi érintkezésnek és kulturális kapcsolatoknak. Az ott nevelt ifjúság a szokásos középiskolai műveltség, képesítés és a különleges nyelvi és szellemi kiképzés birtokában kiválóan alkalmas lesz a szellemi és gazdasági élet terén oly fontos állások és hivatások betöltésére, amelyek az olasz-magyar történelmi barátság elmélyítése és a két nemzet között fennálló százados barátság gyakorlati szolgálatára hivatottak.”

Mivel a bencés gimnáziumban az olasz tagozat elindításának háttérében döntően aktuálpolitikai okok húzódtak meg, az intézményben folyó munkát nem pusztán az oktatással, neveléssel foglalkozó emberek, oktatáspolitikusok és az olasz nyelv és kultúra terjesztésének támogatói követték figyelemmel, hanem mind az olasz, mind a magyar politikai élet vezető személyiségei is. Ennek megfelelően – az iskola évkönyveinek beszámolóí szerint – a pannonhalmi intézetben több hivatalos látogatásra került sor. Megfordult itt, többek között Ciano olasz külügyminiszter és Horthy Miklós kormányzó.

Sárospatakon az 1931/32. tanévben nyílt meg a kifejezetten e célra épült Angol Internátus, amelynek avatására október 1-jén, a 400. alapítási évfordulás ünnepeinek keretében, Horthy Miklós és Klebelsberg Kunó jelenlétében került sor. Az 1930-as alapkö-letételkor elhelyezett okirat a következőképpen fogalmazta meg az iskola céljait és Klebelsberg érdemeit: *„Az internátusi gondolat újabb felvetése, megépítése s abban éppen ennek az első épületnek olyan berendezése, hogy vagyonosabb világi családjaink fiainak a modern nyelvekben, elsősorban az angolban és a sportokban olyan kiképzést biztosítson, amely az angol egyetemekre küldendő fiainkat alkalmassá teszi arra, hogy ott mint egyenlő műveltségű ifjak, az angol társadalom jövődjé vezetőivel az angolszász fajnak e világhírű college-iben tanuló fiaival, a szellemi és erkölcsi kapcsolatot előkészíthessék, – egy ilyen, köznyelvben csak röviden angol rendszerű internátusnak létesítése, országunk jelenlegi,*

halhatatlan érdemű vallás- és közoktatásügyi miniszterének: dr. gróf. Klebelsberg Kunó [...] érdeme.”

Az intézmények működése

Mind a pannonhalmi, mind a sárospataki gimnázium működése több tekintetben eltért a két világháború között működő többi középiskolától. Az egyes tantárgyak tanóráinak számát és tananyagát külön helyi tanterv szabályozta. A tanterv egyediségén kívül, mind Pannonhalmán, mind Sárospatakon a gimnázium és a diákotthon egységéről beszélhetünk, mivel ezek az iskolák bentlakásos intézményként funkcionáltak. Szintén hasonlóság, hogy a délelőtti nyelvórákat kiegészítették a délutáni társalgási gyakorlatok. Ezek kis csoportokban, anyanyelvi lektor vezetésével zajlottak.

A bencések helyi tantervének bevezetője a következő célokat tartalmazza: *„A pannonhalmi gimnázium a nevelő-oktatás általános célkitűzése és a magyar nemzeti műveltség közlése szempontjából azonos az ország többi katolikus gimnáziumával azzal a különbséggel, hogy az említett általános nevelő-oktató munkán kívül általános célja az, hogy tanulóit bevezesse az olasz nyelv és az olasz műveltség ismertetésébe oly fokban hogy tanulói egyrészt az olasz nyelvet szóban és írásban az elérhető tökéletes fokban elsajátítsák, másrészt az olasz művelődés, nevezetesen a szellemi (irodalmi, művészeti stb.) és gazdasági élet alapvető tényeit mind történelmi fejlődésben, mind pedig jelen állapotában megismerjék. [...] A helyi tanterv elgondolásában a legfőbb irányító elv az volt, hogy a kimondottan magyar nemzeti tárgyak lehetőleg ne szenvedjenek csorbát, és hogy a túlterhelést elkerültessek.”*

A pannonhalmi intézményben a deklarált céloknak megfelelően a tantárgyak többségét az érvényben lévő gimnáziumi tanterv alapján tanították. A helyi tantervben tértek ki azokra a tárgyra, amelyek ettől eltértek. Ugyanitt fektették le az olasz nyelv és a társalgási órák, a történelem, a latin, a német és a művészettörténet tantárgyak tananyagát. Az olasz nyelvórák magas száma főként a latin és a német nyelv kárára történt, de kis mértékben más tárgyak heti óraszámát is csökkenteni kellett. Az alsóbb osztályokban a tanítási nyelv a magyar volt, míg a felsőbb osztályokban az olasz irodalmat, a világtörténelmet és a művészettörténetet is olaszul tanították.

Az olasz nyelv tantervét elemezve azt találjuk, hogy abban modern nyelvoktatási módszerek jelennek meg. Külön kiemelték például a beszédgyakorlatok jelentőségét a délutáni társalgásokkal. Ez utóbbiak nem pusztán az olasz nyelvórákhoz kapcsolódtak, hanem más tárgyakhoz is, biztosítva, hogy a tanulók képesek legyenek bármilyen témáról olasz nyelven beszélni. A társalgási órák biztosítása az iskola indulásakor nem ment minden gond nélkül, végül sikerült elérni, hogy két olasz lektort is alkalmazzanak. Ők egészen 1950-es kiutasításukig az intézmény tanárai maradtak.

Pannonhalmán – az olasz kivételével – minden tárgyat szakképesített tanár tanította. Az olasz nyelv gazdája Kovács Arisztid latin-görög szakos tanár volt. Az olasz nyelv tanításához a budapesti Olasz Kultúrintézet jelentékeny mértékben hozzájárult: 1939-ben három folyóirat legutóbbi évfolyamait és 23 kötetnyi könyvadományt küldött. A későbbiekben mind a Kultúrintézet, mind a budapesti olasz iskola, mind pedig a nagykövetség adományozott könyveket. Ezen túlmenően Ciano gróf Pannonhalmára küldte a Treccani Enciklopédia köteteit. Nemcsak könyvek érkeztek azonban, hanem oktató- és dokumentumfil-

mek, továbbá ifjúsági folyóiratok, amelyek a társalgási órákat segítették. Az olasz mellett nyitva állt a lehetőség további nyelvek (angol, francia, német) tanulására, zenetanulásra és vívásra. A diákok hitéletét szolgálta a Szent Benedek-gárda, míg a közösséggé fejlődést a Szent Márton cserkészcsapat megalakulása ösztönözte. Mindezek mellett a testi nevelésre is gondot fordítottak, és rendszeresen kirándulásokat szerveztek.

A pannonhalmi intézetben a délelőtti olasz nyelvtan és a délutáni olasz társalgási órák igen intenzív nyelvtanulás lehetőségét teremtették és egyúttal követelték meg. Ennek az igyekezetnek meg is lett az eredménye, hiszen a tanulók nyelvtudása a tervezett mértékben haladt. Ennek hátterében ott álltak egyfelől a jól képzett tanárok, másfelől az, hogy a tanárok törekedtek a modern nyelvoktatás módszereinek alkalmazására: az idegen nyelvű oktatásra, az új szavak jelentésének körülírással vagy szóeredeztetéssel történő megtanítására és a nyelvtani szabályok szövegből való közös levezetésére. 1942 novemberében olasz szakos tanfelügyelő érkezett az intézménybe, mind a négy osztály olaszóráit meglátogatta és a délután társalgási órákon is részt vett. Megfigyeléseiből értekezlet keretében számolt be az igazgató és a tantestület előtt, amelyről jegyzőkönyv is készült. Ebből tudjuk, hogy a tanfelügyelő a legnagyobb elismeréssel szólt a látottakról és hallottakról, kritikai jellegű észrevétele az olasz nyelvtanítással kapcsolatban alig merült fel. Az eredményesség bizonyítéka, hogy a nyolcadikos diákok mind szóban, mind írásban könnyűszerrel megoldották az olasz érettségi feladatokat.

A Szent Benedek-rend gimnáziumában az olasz nyelvórák és a társalgási órák mellett a világtörténelmet (amelynek Olaszország története is része volt) ugyancsak olaszul tanították. Ezt többen is támadták, azzal érvelve, hogy a magyar történelem ilyen tanítása káros, mert a magyar szempontokat nem tudják érvényesíteni. A történelemtanítás a tantestületi értekezletek visszatérő problémája volt. Végül az egyeztetések eredményeként olyan megoldás alakult ki, amely szerint 4. osztályban az olasz lektor, ötödikben és hatodikban azonban már a magyar anyanyelvű, de olaszul jól tudó tanár tanította a történelmet, olasz nyelvű könyv alapján.

A tantestületi értekezletek és a szakfelügyelői látogatások során az is szóba került, hogy a tanítás során nincsenek megfelelő módon kihasználva az olasz és a latin nyelv közeli rokonságából fakadó lehetőségek. Ennek a kérdésnek a megítélésében azonban a tantestület megosztott volt, és megfelelő képesítéssel rendelkező latin-olasz szakos tanár sem állt rendelkezésre. Bár a főpárt tett lépéseket ennek a pótlására, ezt a feladatot nem sikerült megoldania, mert olasz szakos tanárokból általában véve hiány volt az országban.

A tanítás nyelvének kérdését összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a pannonhalmi olasz gimnáziumban – az olasz irodalomtörténet és a világtörténelem kivételével – minden tantárgyat magyarul tanítottak. Ugyanakkor a délutáni társalgási órák során minden tantárgy szakkifejezéseinek olasz változatát is megtanulták a diákok. A két-tannyelvűség csak a 4. osztálytól kezdődött. Viszont az ún. tartalom-alapú nyelvoktatás szinte az első pillanattól kezdve jelen volt az olasz lektor társalgási óráin.

A sárospataki Angol Internátusban az 1931 és 1952 közötti periódusban az angol nyelv oktatása két formában történt. A tanulók egy része tízéves korától, tehát első gimnáziumi osztálytól tanulta az angolt, a latin és a német mellett. Ők a felső tagozatban bizonyos tárgyakat (pl. világtörténelmet) is angolul tanultak. A tanulók másik része viszont csak ötödik osztálytól ismerkedett meg az angollal. Erre azért teremtettek lehetőséget az iskola

1 tudomány és társadalom

vezetői, mert a korszakban általánosnak volt mondható, hogy a négy gimnáziumi osztály befejeztével egyes tanulók vagy megszakították, vagy más iskolatípusban folytatták tanulmányukat. Mivel pedig a lemorzsolódás viszonylag magas volt, ezért Sárospatakon olyan ötödik osztályokat is indítottak, amelyekbe azok a tanulók kerültek, akik az első négy évfolyamot nem Patakon végezték, s ezért nem tudtak angolul. Ez a költségkímélő megoldás kedvezett a szülőknek, míg az intézmény számára biztosította a tehetséges tanulók utánpótlását.

A pataki gimnáziumban az angol tagozat teljesen egyéni tanterv alapján működött. Az első osztálytól az angol tagozatos diákok az első és a második osztályban délelőtti heti öt órában tanulták a nyelvet, amelyet a délutáni lektori óra egészített ki. A világtörténelmet angolul hallgatták az ötödik és hatodik osztályban, heti három órában. A diákok másik csoportja, akik csak az ötödiktől kezdték el az angolt, három éven át heti négy, majd a nyolcadik osztályban heti három órában tanulták a nyelvet. A társalgási órákon való részvételért viszont nekik külön fizetniük kellett.

Sárospatakra szintén eljutottak külföldről (Svájcból, Németországból, Angliából) beszerzett könyvek és angol folyóiratok. Ezen túl angol nyelvű rádióadások hallgatására is lehetőség nyílt. Mindezek mellett az internátusnak önálló angol újságja is megjelent *College News* címmel. Az iskola tanárai és diákjai kulturális eseményeket, színelőadásokat, angol esteket rendeztek.

A pannonhalmi nyolcosztályos gimnáziumban 1947-ben került sor az első olasz tagozatos osztály érettségijére. Amikor az intézményt alapították, nem tervezték az érettségi bizonyítványok olaszországi elismertetését, ezért nem is alakították tantervüket az olasz követelményekhez. Az első érettségi előtti eredményes tárgyalásoknak köszönhetően született meg a kétoldalú megállapodás, amelynek értelmében a vizsgák olasz vizsgabiztos jelenlétében zajlanak, és így a kétnyelvű érettségi bizonyítvány lehetővé teszi az olaszországi továbbtanulást. Még 1948-ban is e megállapodás alapján vizsgázhattak a diákok.

Sárospatakon az első angol tagozatos osztály 1939-ben érettségizett. A pataki diákok kétnyelvű érettségi bizonyítványt kaptak, és ez számos angol egyetemre (Manchester, Liverpool, Leeds, Sheffield és Birmingham) való továbbtanulásra jogosított. A két leghíresebb brit egyetem, Oxford és Cambridge is elfogadta a sárospataki kétnyelvű érettségét, ám feltételként szabták a kollégiumi felvételt is. Több skót egyetem (Aberdeen, Edinburg, Glasgow és St. Andrews) szintén elismerte a pataki érettségét, de itt angol nyelvből is felvételezni kellett. Szabó Gyula, az Angol Internátus, majd a gimnázium igazgatója szerint az *„angol felvételi vizsga követelménye azonban jóval kevesebb, mint amennyit mi az angol ágazatunkban érettségét teendőkől megkövetelünk, s ezért azoknak, akik ezeknek az egyetemeknek valamelyikére pályáznak, a vizsgától nem kell félniük.”*

Az intézmények tanulói és tanárai

Az olasz gimnázium tanulói az ország minden részéről érkeztek. Társadalmi helyzetüket illetően azt lehet megállapítani, hogy az iskola jellemzően a korabeli középosztály fiaiból vagy a társadalom felső rétegeiből rekrutálódott. Ugyanez állapítható meg a sárospataki Angol Internátusba járó tanulók szüleinek társadalmi hátteréről: papok, tanárok, magasabb pozíciójú közhivatalnokok, szabadfoglalkozású értelmiségiek, tőkés tulajdonosok,

vállalkozók, földbirtokosok voltak. Vagyis Sárospatakra a korabeli gazdasági és szellemi elit járatta a gyermekét. A tanulók társadalmi háttérét illetően tehát mindkét intézmény esetében elit gimnáziumról beszélhetünk. Ami a tanulók felekezeti összetételét illeti, a pannonhalmi bencés gimnázium alapvetően katolikus iskola volt, míg a sárospataki Angol Internátus református iskolaként működött, ugyanakkor az angol tagozatú osztályba járó tanulók felekezeti hovatartozást illetően színesebb képet mutattak. A nem reformátusok iskolaválasztását tehát elsősorban az angol nyelvtanulás lehetősége ösztönözte.

Pannonhalmán valamennyi tanár – a torna- és a rajztanár, valamint a két olasz lektor kivételével – bencés szerzetes volt. A bencés gimnáziumban a diákotthoni prefektus és az iskolai osztályfőnök azonos volt, és valamennyi nevelőtanár egyben az iskolai oktatásba is bekapcsolódott. A lektoroknak heti 18 órás tanítási kötelezettségük volt, amelynek döntő részét a társalgási órák jelentették, ugyanakkor az ebéd és a vacsora utáni pihenőidőben és az iskolai kirándulások során is a diákok rendelkezésére kellett állniuk. Ha pedig úgy döntöttek, hogy a diákotthonban laknak és étkeznek, akkor a prefektus feladataiban is részt kellett vállalniuk.

A Sárospataki Református Főiskola Gimnáziuma tanári karának összetételét Kézi Erzsébet, az 1920 és 1948 közötti időszakra vonatkozóan, részletesen elemezte. Patakon magas felkészültségű (többen az Eötvös kollégiumból érkeztek, sokuknak doktori fokozata is volt), aktív közéleti és kulturális tevékenységgel rendelkező, jellemzően református felekezethez tartozó tanárok tanítottak. A nyelvszakosok között a latin dominált. Az 1931/32-es tanévben mindössze egyetlen magyar nyelvű angol szakos tanár látta el az angol oktatást az intézményben. Az angoltanárok (a gyors fluktuáció indokolja a többes szám használatát) munkáját nyelvi lektorok segítették. Az anyanyelvi tanárokkal való ellátást az európai háborús helyzet 1939-től egyre nehezebbé tette; 1949-től a lektori álláshely az intézmény 1952-es bezárásig üresen állt. Ennek ellenére az 1948/49-es tanévben már hét tanár oktatta az angol nyelvet, ami a korábbi időszakhoz képest jelentős emelkedés. Sajnos éppen akkor számolták fel az angol nyelv oktatását, amikor annak a személyi feltételeit – igaz, nyelvi lektor nélkül – sikerült megteremteni.

A pannonhalmi és a sárospataki nyelvoktatás során tehát jelentős különbségeket fedezhetünk fel. Míg a bencés gimnáziumban folyamatosan rendelkezésre álltak anyanyelvű lektorok, addig a pataki intézményben több évben is – főként a világháború következményeként – nem sikerült betölteni az angol lektori állást. A Szent Benedek-rend iskolájában több tanár tudott az olasz nyelv tanításában részt venni, és az oktatás intenzívebben történt. Sárospatakon kezdetben csak egy-két tanár foglalkozott az angol nyelv tanításával, de a korszak végére az angoltanárok száma jelentősen emelkedett.

A nyelvi képzések megszűnése

A második világháború mindkét intézmény működésére jelentős mértékben hatott. A pannonhalmi gimnázium esetében ez az olasz jelleg folyamatos elvesztését jelentette. Ekkor került az intézménybe egy német fogságból szökött francia katonatiszt, aki francia lektori feladatokat látott el, és biztosította a diákotthonban a délutáni francia nyelvű társalgás lehetőségét. 1945 tavaszától ismét igyekeztek az iskola működését a korábban megszokott rendbe terelni. Ugyanakkor a megváltozott politikai viszonyok nem tették lehetővé az intézmény eredeti profiljának a visszaállítását. Ennek megfelelően az olasz nyelvet csak

1 Tudomány és társadalom

a 3. osztálytól kezdték tanítani, és akkor is csak választható idegen nyelvként. A németet és az angolt az 5. osztálytól lehetett második modern nyelvként választani. A választható nyelvek körét hamarosan az orosz is bővítette. Bár többen (az olasz lektor, a szentszéki követség) próbáltak tenni az olasz jelleg megőrzése érdekében, a világháborút követően a gimnázium soha nem szerezte vissza az olasz nyelv és kultúra terjesztésében betöltött korábbi szerepét. 1948-ban aztán az intézményt két évre államosították. 1950-től ismét a bencések kezébe került, de az olasz jelleget azóta sem kapta vissza.

A sárospataki Angol Internátusban a világháború többek között azzal a következménnyel járt, hogy az angol nyelvi lektori állást nem sikerült betölteni. Az 1945 utáni fejlemények egyértelműen meghatározták az iskola további sorsát. Megszüntették a nyolcosztályos középiskolai oktatást, 1947-ben a VKM rendelete értelmében a gimnáziumok alsó tagozatát általános iskolává alakították. Az 1948-ban bekövetkezett országos államosítás a Sárospataki Református Kollégium Gimnáziumát egyelőre elkerülte, az iskola egyházi irányítás alatt maradt. Az 1948/49-es tanévtől kezdve azonban már csak egyetlen idegen nyelv tanítására nyílt lehetőség, ez pedig az orosz volt. A gimnáziumban az angol tagozat helyére a reál tagozat lépett. Két idegen nyelv tanítását külön rendeletben tiltották meg, így a pataki angol tagozatot halálra ítélték. Az Angol Internátus 1949-ben felvette Kossuth Lajos nevét, a könyvtárát 1950-ben szerencsésen átmenekítették a Református Kollégium nagykönyvtárába. 1952-ben végül sor került a gimnázium teljes államosítására.

Bár 1948 után a nyelvoktatás Pannónhalmán és Sárospatakon egyaránt megszűnt, az addig elért eredmények nem múltak el nyomtalanul, a végzett diákok egyéni sorsaiban tovább éltek. Mindkét intézmény olyan elitet képzett, akik későbbi pályafutásuk során kamatoztatni tudták az iskolák szellemiségét és színvonalát tükröző nyelvtudást, általános és szaktárgyi műveltséget.

Irodalom

Balogh László (szerk.): *1000 éves a magyar iskola*. Korona Kiadó, Budapest, 1996.

Corpus Iuris Hungarici. Ezer év törvényei, 1000–2003. www.1000ev.hu

Elekes Imre (szerk.): *Emlékkönyv a Sárospataki Ref. Főiskola fennállásának négyszázados ünnepéről 1931. szept. 30. és okt. 1. Sárospatak, 1932.*

Glatz Ferenc (vál.): *Tudomány, kultúra, politika. Gróf Klebelsberg Kunó válogatott beszédei és írásai (1917–1932)*

Kézi Erzsébet: *A nyelvoktatás politikai összefüggései Közép-Európában a két világháború között = Zempléni Múzsza, 2004. 1. szám*

Kézi Erzsébet: *Az idegen nyelvek oktatásának politikai vetülete Klebelsberg koncepciójában = Valóság, 2008. 12. szám*

Kézi Erzsébet: *Egy megvalósult klebelsbergi koncepció. A sárospataki Angol Internátus. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2004.*

Maller Sándor: *Gróf Klebelsberg Kunó és a Sárospataki Református Főiskola. Az angol nyelv tanításának kezdetei Patakon. Sárospataki Református Kollégium Alapítvány, Sárospatak, 1998.*

Mészáros István: *Iskola Szent Márton hegyén. Pannonhalmi Bencés Gimnázium, Pannonhalma, 1990.*

Mészáros István: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948. Általánosan képző középiskolák. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.*

Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.*

Pelles Tamás: *A magyar–olasz két tanítási nyelvű oktatás: különös tekintettel a nyelvpolitikai vonatkozásokra, az idegen nyelvű tantárgyoktatásra és az ennek kapcsán fellépő terminológiai problémákra. Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Pécs, 2006.*

Pelles Tamás: *A pannonhalmi olasz gimnázium = Iskolakultúra, 2000. 11. szám*

Scherer Norbert (főszerk.): *Bencés Diákszövetség. Almanach 2007. Pannonhalma, 2007.*

Szlavikovszky Beáta: *Fejezetek a magyar-olasz kulturális kapcsolatokról 1880–1945 között. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2009.*

T. Kiss Tamás: *Klebelsberg Kunó. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999.*

Labancz Eszter Szidónia

Aczél György és a vitatkozás „szabadsága”

Meddig terjedt a hatvanas években Magyarországon az alkotói szabadság? Hogyan és főleg miért lehetett egy művész a Kádár-rendszer képviselője? Hogyan működött az informális kapcsolatokra építkező kultúrpolitika? Mi alapján választotta ki Aczél György, a kultúra első és legbefolyásosabb embere azokat, akik később a konszenzus részei lettek? Ezek azok a kérdések, amelyek legtöbbször felmerülnek Aczél kultúrpolitikája kapcsán. A válaszadást bonyolulttá teszi a minden bizonnyal sokarcú személyiség köré fonódó legendahalmaz, valamint a még köztünk élők érzelmi érintettsége, amely általában az olyan erős személyiségű emberekhez kapcsolódik, mint Aczél György.

A hatvanas évek második fele Magyarországon a konszolidált Kádár-rendszer virágzásának első éveit, amikor a kultúra szerepe megváltozott és az irodalom körüli heves ideológiai küzdelmek némileg csillapodtak. Kalmár Melinda ennek okát abban látja, hogy „Kádár a kultúra és az ideológia viszonyának újfajta felfogását képviselte. Eszerint a forradalom utáni elméletben a kultúra még mindig a legfontosabb, de már nem az egyetlen eszköze volt az ideológiai befolyásolásnak, és főként nem egyedüli reprezentánsa magának az ideológiának”.¹ Aczél György, a művelődésügyi első miniszterhelyettes, a művelődéspolitika meghatározó alakja „úgy gondolta, hogy azokat az érzelmi-ráható effektusokat, amelyeket az »érzelmelek gazdag skáláján« a film, a novella, a regény, vagy a kép jelenít meg, továbbra sem kellene az ideológia eszköztárából mellőzni”² És természetesen nem is mellőzték őket. A változás nem azt jelentette, hogy a művészeteknek nem tulajdonított a politika akkora jelentőséget, mint korábban, hanem felismerték, a művészek *megnyerése* sokkal erősebb fegyvert ad a kezükbe, mint a korábbi közvetlen nyomásgyakorlás. Az ötvenes évekhez képest a megengedőbb aczéli kultúrpolitikával friss levegő érkezett a művészet területére, szabadabb teret, mégis bizonytalan érzéseket hozva magával. A nem feltétlenül következetes cenzurális eljárások változékony és kiszámíthatatlan természetéből is következett, hogy a művészek elkezdhettek kiskapukat keresgélni, azaz megteremtődött a politika és a művészet közt egyfajta „hallgatóságos konszenzus”,³ amelyben a kultúrpolitikai játszmáknak a művészek is szereplői lettek.⁴ Aczél György személyes hálózata révén közvetetten, egyéni hatásának rafinált pszichológiai eszközével élt, maga köré gyűjtve a legjelentősebb művészeket, a „legkitűnőbbeket, a legbefolyásosabbakat, a legnagyobb kulturális és szociális tőkével rendelkező értelmiségieket”,⁵ és kijelölte számukra, milyen lehetőségeik vannak karrierjük építését illetően, amennyiben bizonyos tabukat (mint az 1956-os forradalmat, a Szovjetunió teljhatalmát, Nagy Imrét, a többpárt-rendszert) kerülnék.

Az ötvenes évek végétől számos olyan kezdeményezés indult, azt sejtette, hogy valóban elkezdődött a szabadabb művészet kora. Ilyenek például a filmes és színházi folyóirat-

ok, illetve a *Valóság* indulása, az Írószövetség demokratizálása, az 1963-as filmstúdió-reform, vagy az 1965-ben induló Magyar Játékfilmszemlék sorozata, amely a szocialista filmet úgy ünnepelte, hogy az első években a díjazás mellett teret adott az aktív vitára a filmművészek és a közönség, a kritikusok és a politika képviselői számára.⁶

A hivatalos kultúrpolitika elvi alapjait az MSZMP által kiadott 1958-as *Művelődéspolitikai irányelvek*ből ismerhetjük. Ezt Aczél maga is különféle dolgozataiban elemzi, részletezi, aktívan közvetíti a hivatalos állásfoglalást, amely immár az értelmiségiek felé deklarált kiegyezési szándék nevében készült. Az irányelvek egy fontos kijelentése a szabadabb tér megadása, azaz „a művészetek fejlődéséhez (...) messzemenő szabadság” biztosítása, amely „a témaválasztásban, a feldolgozás módjában, az irányzatok, formakísérletezések kérdésében”⁷ szabadabb kezet ad.⁸

Az egyik ilyen aczéli írás egy 1969 augusztusában készült interjú szövege a *Lityerturnaja Gazetából*, amelyben Aczél a szocialista demokrácia és a magyar kultúra összefonódásairól, találkozásairól és ütközéseiről kérdezték.⁹ A következőkben a fent leírtakat ebből a beszélgetésből vett néhány idézettel világítom meg, a korabeli magyar film helyzetére is utalva. Az interjú – amely nyilván írásban készült, néhány bekezdését Aczél más szövegeiben is olvashatjuk – azért érdekes, mert summásan jelennek meg benne azok az általánosan elfogadott kultúrpolitikai nézetek, amelyek a kultúra reprezentatív értelmezésekor a művészet minden területén – építészeti, képzőművészeti, irodalmi és filmes eszmecserékben, vitákban – elkerülhetetlenül jelen vannak. Ilyenek például a kultúra, a művészet és a nagy tömegek kapcsolatáról, azaz a tömegek műveltségének fejlesztéséről, az emberek nevelhetőségéről tett kijelentések és elképzelések, vagy a szocialista rendben gyökerező, egymást feltételező rend és szabadság eszméje. A szocialista közéletiség, a történelem adott szakaszának átmeneti jellegűként való értékelése, a vita, mint a gondolatok versengésének lehetősége is megjelenik, mint a gyakorlati szocialista demokratizmus fontos elemei. Mindezek szorosan összefüggnek a marxista-leninista értelmezések filozófiai elméleteinek művészetpolitikai alkalmazásaival.

A továbbiakban négy alapvetést emelek ki: a művészi szabadság kérdését, a lojalitás és szuverenitás problémakörét, a történelem átmeneti jellegűként való felfogását és a vita fontosságának hangsúlyozását.

Mit is jelentett a művészetek szabadsága a MSZMP elképzelése szerint? „Lenin értelmezésében a szocializmus eszméje a művészeteket az igazán szabad művészet zászlaja alá toborozza majd, és a művészek valódi szabadsága az eszme megvalósításáért vívott harcban testesülhet meg.” Az említett interjú egyik kérdése Aczél György fenti elgondolással kapcsolatos véleményét firtatja.¹⁰ Az elgondolás problematikussága abban áll, hogy a szabadság fogalmát eleve a politikai szféra tapasztalataiból származtatja. Hannah Arendt nyomán „ez különösnek és meghökkentőnek hangzik, mert a [szabadsággal] foglalkozó összes elméletünkben az az elképzelés dominál, hogy a szabadság sokkal inkább az akarat vagy a gondolkodás sajátja, semmint a cselekvésé.”¹¹ Azaz a politikai szabadság az emberi dolgok szféráján kívül esik, ami ellentmondásos, hiszen összeegyeztethetetlen a társadalom létezésével, a gazdasági élet hatalmával. Ezt a paradoxont oldja fel, hogy „a munkásosztálynak mint szocialista cselekvőnek a helyére a párt, mint ennek az osztálynak a képviselője lépett”.¹²

Aczél György szerint Magyarországon 1956 után a szocialista rend megszilárdítása volt a tét, amely rend feltételezi a szabadságot és viszont. Ez adja meg az alapot arra, hogy

1 tudomány és társadalom

„társadalmunkban, művészeti életünkben kibontakozhassék a szocialista szabadság”¹³ – írja. A szabadságértelmezés kardinális pontja a szocializmus eszméjét szolgáló művészi kezdeményezések nagyobb szabadsága, amely általában a nagyobb választékok jelenti. A szabadságfogalom (az alkotó művész szuverenitásának) kisajátítása adja e művészet-elképzelés alapját: „Amikor tehát mi a nagyobb alkotói szabadságról beszélünk, akkor ezen elsősorban a szocialista művészet nagyobb mozgásterét és a szocializmus irányába ható művészi kezdeményezés nagyobb szabadságát értjük.”¹⁴ – foglalja össze Aczél. Nem csupán a „túrt” kategória bevezetését tehát, mint ahogyan ez a gyakorlatban számos esetben az alkotói szabadság tágítását jelentette. Aczél tehát az adminisztratív tiltást kizárja, de a tiltás elvét nem. „A szocialista demokratizmus gyakorlati érvényesítése világosan körvonalazott, határozott elveket követel. Ezért törekedtünk arra, hogy világosan meghatározzuk (...) a támogatásnak, a túrésnek és a tiltásnak (...) az alapelveit.”¹⁵ Központi politikai törekvésként nevezi meg többek között a művészekben, alkotóműhelyekben a szabadság és felelősség egységének tudatosítását.

A fenti két bekezdés értelmében a művészi szuverenitás fogalma nem fér meg a szabadság fogalma mellett. A szabadság és a főhatalom azonosítása ugyanis az emberi szabadság tagadásához vezet, ezért nehéz megérteni, hogyan részesülhet bárki szabadságban a nem szuverenitás feltételei között.¹⁶

Ami a filmművészek helyzetét illeti, a hatvanas években még azt látjuk, hogy ezek az elvek úgy léptek életbe, hogy a filmes és a politikus közötti macska-egér játékában fontos szerepet kapott az egyezkedés szimbolikus aktusa, a kapcsolati tőke és annak informális felhasználása. A stúdiócsoportokba – azaz alkotó atelier-ekbe – osztott rendezők, főleg a fiatalok, gyakorlatilag leginkább a stúdióvezetőkben bízhattak, hogy annak sikerül-e elfogadtatnia a forgatókönyvet. Feltűnő, hogy a cenzúráról való beszédmód is megváltozott; a politikai rendszer bizonyos szinten a cenzúra intézményét is tematizálta. Egyfelől – és ennek éppen a már említett Magyar Játékfilmszemle volt egyik fő terepe – lehetett beszélni a cenzúráról, a forgatókönyv fetiszizálásának hátulütőiről, másfelől általánosan is lehetett kritizálni a mindenkori cenzúra intézményét, ámde főleg a múltra vetítve. Ezzel a kultúrpolitika azt sugallta, hogy a Rákosi-rendszer sematikus ábrázolásmódja, a kézi vezérlésű kultúrpolitika már a múlté, – sőt, a művész érdekeit is szolgálja, ha belemegy az egyezkedés játszmájába, hiszen megalkothatja a filmjét, megkapja a támogatást; legfeljebb „egy-két kisebb változtatást” kell végrehajtani, de a film nem kerül tiltólistára. Herskó János, a Mafilm 3. Stúdió vezetője például 1969-ben arról beszélt, hogy tíz évvel azelőtt mennyivel nehezebb volt a kultúrpolitikával folytatott küzdelem, az érvényesüléshez trükközni, csalni kellett. A cenzúráról való beszéd paradoxonát – *beszélhetünk* róla, tehát nem létezik, beszélünk *róla*, tehát létezik – a hatvanas években még némileg feloldotta a régi rendszer cenzúrakritikája.

A lojalitás ezen elve is jól körvonalazottan kiolvasható az aczéli szövegből. A szabadság és felelősség egységének tudatosításából fakad a politikai elképzelések tisztelete, azaz a cenzúra elveinek elfogadása, más szóval a lojalitás. „A szelekció legfontosabb kritériuma a politikai megbízhatóság, a lojalitás, a párt és annak eszméje (...) iránti hűség.”¹⁷ Ebben gyökerezik az aczéli csavar, a *tiltásnélküliség a tiltásban* paradoxonjának, az „érted cenzúrázlak, nem ellened”¹⁸ frázisának, a diktátumok kontraktualizálásának gyakorlati alkalmazása. Haraszti Miklós szerint az ellenőr és a művész már nem különül el, a művész erényévé válik, ha összenő a hatalmi központtal, és vele „termékeny metamorfózisban”¹⁹

működik, amely tézis a filmművészet esetében a lényegre tapint. Haraszi koncepciója szerint a konszolidált kádárizmusban az alkotók teljes mértékben elfogadták és bensővé tették a hatalom kulturális normáit, és ennek következményeiként egyrészt a cenzurát maguk a szerzők érvényesítik önmaguk fölött, másrészt a cenzúra ily módon egy sajátos civilizációt hoz létre.²⁰ Ebben az értelemben a gazdasági racionalitással magyarázott politikai nyomás természete átfordul; nem tiltó kényszer többé, hanem teret adó, az alkotásokat díjazó, tárgyalóképes játékosrássá válik. Az következik ebből, hogy az alkotó, még ha látja is e kapcsolat felemás, paradox voltát, lekötelezetté válik, és nem sérti meg a nyilvánosság szabályait. Azzal tehát, hogy nem vállal nyílt fizikális vagy szimbolikus konfrontációt, gyakorlatilag adósságot törleszt a számára immár tágabbra szabott határok között.

Ahhoz, hogy a művészekben a társadalmi felelősség tudatosuljon, hangsúlyozni kell a szocialista történelemfelfogás átmeneti, azaz a permanens forradalom állapotában létező jellegét. A szocialista művészet felsőbbrendűségének tudata abból a messianisztikus hitből eredt, hogy a szocializmus hivatott az emberiség megváltására. Ezért a szocialista kritikus mindig talál foltot a társadalom vásznán, folytonos céljává emeli a szocialista közéletiség és népiség elképzelt szintjének folyamatos emelését. Az Aczél szerint zavaró problémák, hogy „házánkban sok még a vallásos ember”, hogy „az ideológia, a kultúra területén nincs monopolhelyzete nálunk a marxizmusnak”, hogy „vannak olyan rétegek, amelyeknek gondolkodásában az új marxista elemek keverednek a régi, polgári nézettel”, abból a nézetből erednek, hogy a történelem – azaz a jelen – a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszakában van.²¹ Ezzel tehát az alkotói felelősséget hangsúlyozza azzal kiegészítve, hogy a szocialista demokratizmus kibontakozása és a kultúra fejlesztése közt kölcsönhatás áll fenn. Azaz az egyik úgy hat a másikra, hogy a fentebb említett nagyobb alkotói „álszabadságban” a művész feladata az, hogy a szocializmust építse. Aczél belátja, hogy a marxizmus mellett más szellemi irányzatok is léteznek Magyarországon, nem deklarálja annak ideológiai monopolhelyzetét, sőt, ennek esetleges kijelentését hibásnak is véli. Ez „illúziókhöz, önbecsapáshoz, leszereléshez vezet” – állítja. A marxizmus deklarált, a valóságban nem realizálódott monopóliumát az adminisztratív eszközökkel elért hallgatás teremtette meg. „... [Ha] a vélemények nem csaphatnak össze szabadon, akkor az élet minden közhivatalban kihal, látszatélet uralja el, s csak a bürokrácia marad aktív erő”.²²

Aczél György éppen erre hivatkozva emeli ki a vita lehetőségét, amelyet önmagát „másokkal” szembeállítva komolyan vesz. A vitát a szocialista szellemi lét alapjának, lényegének tartja. „Ragaszkodunk ahhoz az alapelvhez, hogy szóra szóval, gondolatra gondolatlan, nézetre nézettel, vitára vitával válaszolunk. – írja. – De mondanom sem kell, ha valaki vita ürügyén bármilyen politikai szervezkedésre (...) vállalkozik, erre mi törvényeinknek megfelelően válaszolunk.”²³ A „mások” azok, akik a viták során felveszik az „idézetmarxizmus” állarcát, és polgári vagy kispolgári nézeteiket marxista terminológiával és idézetekkel álcázzák. A tények ismeretében hozzátehetjük, hogy ezek a „mások” lehetnek azok is, akik a vitában részt vesznek. „A szocialista demokratizmusban a viták, véleménycserék a szellemi létezés lényegéhez tartoznak.” – emeli ki Aczél. Csizmadia Ervin pontos megfogalmazása szerint a *diszkurzív diktatúrában* a vita nem csak a nyilvánosság alakulásában játszott főszerepet, nem csak szakmai lehetőséget nyújtott, hanem immár intézményszerűt, elismert kvázi-demokratikus teret alkotva egy újabb fontos eleme lett a politika

1 tudomány és társadalom

terepének.²⁴ A filmszakma demokratikusnak mondható átalakulása, az 1963-ban elinduló stúdiórendszer nem csak a viták elindulásának volt az egyik intézményesült kerete, hanem a vitában való részvétel minimális előfeltételét teremtette meg tagjai számára. Így tehát, ahogy megjelenik e lehetséges fórum, ahol a szakmai viták elindulhattak, – emeljük ismét ki: hivatalosan – látható módon bizonyos értelemben megszűnik, vagy legalábbis enyhül az autoriter diktatúrára jellemző egyoldalú kommunikáció.

Az a művészet volt fontos és kiemelkedő, amit a politika annak tartott, vagyis a politika saját magának építette fel azt a kulturális tőkét, amivel aztán sáfárkodhatott. És ebben az esetben ez a tőke nem tudást jelentett, hanem a hatalmi elit önigenlésének eszközét. A filmművészet kapcsán például a filmszemlén folyó zsűrizés és díjkiosztás is ilyen. Mindez a valódi plurális és demokratikus nyilvánosság hiányát elfedő „szimulált nyilvánossághoz”²⁵ tartozik: vele a hatalom, miközben látszólag önzetlenül és nagyvonalúan kiemelkedő teljesítményeket ismer el, a rituálisan ismétlődő ceremóniákkal valójában önmaga kétes legitimitását erősíti.²⁶ Célja a szakma képviselőit lekötöztetetté tenni, és azt a látszatot kelteni, mintha keretein belül valóságos alkalom nyílna a vélemények cenzúra nélkül nyilvánosságra hozására, a saját meggyőződés képviselésére, a *vitára*. A korszak vitái nem jelentettek valódi kritikát gyakorló nyilvánosságot, hanem éppen hogy hatástalanították azt, a pártközpont által megteremtett tér tehát lekötöztető erejű és szimbolikus jellegű, amely által a hatalom önmaga legitimitását erősítette.²⁷

Ezeket a vitákat végig kell vinni, – írja Aczél György – azokkal is vitatkozva, akik a marxizmus pluralizmusát hirdetik, vagy azokkal, akik szerint a marxizmus gondolkodási módszertan. Azzal zárja a gondolatot, hogy a hosszabb vitákra is szükség van. A Magyar Játékfilmszemlék vitái és üzemi találkozóinak teret nyújtottak az eszmecserének, amely nem csak a szakmabeliek számára volt nyitott. Ezeknek a vitáknak a természetéhez és elemzéséhez fontos megérteni a párt hivatalos elképzeléseit, azaz, hogy a viták a marxizmus által megkövetelt helyes választ hivatottak felkutatni. Ide tartozik a közönséggel való kapcsolat kérdésköre is, amely legalább ugyanilyen izgalmas probléma.

Az interjúszövegből tehát négy alapvetés emelhető ki: 1. Az alkotói szabadság aczéliként értelmezése nem egyedülálló, az azonban kivételes, ahogyan ezzel a szabadsággal machinált.²⁸ 2. A szabadságfelfogásból bontakozott ki az aczéliként kultúrpolitika lojalitás-képe, amely szükséges előfeltétele volt annak a nagyobb szabadságnak, amely a szocializmus eszméjét szolgáló művészi kezdeményezéseknek adatott. 3. A felmerülő problémákra reakcióként sokkal egyszerűbb volt Aczél György számára, és minden bizonnyal számos alkotó és értelmiségi számára is az átmeneti történelem képének elfogadása, a hamis pszichologizálás, hogy az ember válsághangulatba kerülhet egy változás során, mintsem a problémák tabuk nélküli nevével nevezése. 4. Komoly újítás volt tehát a problémák és felmerülő kérdések irányított keretek közti kezelése, a nyilvános, szakmai és sajtóviták lehetősége, amelynek során a politikai visszasságokat, nézeteltéréseket meg lehetett nevezni. Létrejött egy olyan diszkurzív nyilvános tér, ahol a meggyőzés vált fontossá, ahol az irányításnak, a közvetítésnek, a kritikának, a támogatásnak, a tőrésnek és a tiltásnak az elveit érvényesítették.

Jegyzetek

¹ Kalmár Melinda: *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1998. 149. o.

² Uo. 157. o.

³ Varga Balázs a filmművészetrel kapcsolatban beszél hallgatólagos konszenzusról, azaz hogy a három T életbelépésével a művész nem elnyomott volt többé, hanem csapatjátékos lett a politikai játszmákban. A hatalom állásfoglalást, néha agitációt várt el a művészekről, míg cserébe nem szólt bele a filmkészítés minden egyes pillanatába. Ez persze nem jelentette a cenzúra megszűnését, annak főszereplői ugyanis a forgatókönyvek lesznek, hanem inkább a nyomás csökkenését, a kompromisszumkötés és a tárgyalás lehetőségét. Az 1963-ban átszervezett filmgyári struktúra is ennek a lenyomata. Varga Balázs: *Túrészhatár – Filmtörténet és cenzúrapolitika a hatvanas években*. In: Kisantal Tamás – Menyhért Anna (szerk.): *Művészet és hatalom – a Kádár-korszak művészete*. L'Harmattan, Budapest, 2005. 116–138. o.

⁴ A cenzúra változékonyságát, „húzd meg-ereszd el” természetét a „Tízezer nap” körüli bonyodalmak példázzák legszebben. Vö.: Varga Balázs, i.m. 123–131. o.

⁵ Bozóki András: *Aczél és Pozsgay = Beszélő*, 1998. 12. szám

⁶ Vö.: Bolvári-Takács Gábor: *Filmművészet és kultúrpolitika a művészeti díjak tükrében 1948–1989*. Planétás Kiadó, Budapest, 1998.

⁷ *A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődési politikájának irányelvei*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958. 44. o.

⁸ Vö.: Bolvári-Takács Gábor: *Az MSZMP művelődéspolitikai irányelveinek keletkezéstörténete = Múltunk*, 1995. 4. szám

⁹ Aczél György: *A szocialista demokrácia és a mai magyar kultúra*. In: uő: *Eszmének erejével*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. (2. bővített kiadás) 153–161. o.

¹⁰ Uo. 154.o.

¹¹ Hannah Arendt: *Múlt és jövő között*. Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 163. o.

¹² Tony Wright: *Régi és új szocializmusok*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 143. o.

¹³ Aczél György, i.m. 154.o.

¹⁴ Uo. 157. o.

¹⁵ Uo. 158. o.

¹⁶ Ezt a gondolatot Hannah Arendt azzal zárja, hogy veszélyes azt hinni, hogy az ember csak akkor lehet szabad, ha szuverén. A politikai szuverenitás csak erőszak árán tartható fönt az emberi állapot körülményei közt, amelyben a szabadság és a szuverenitás nem is létezhetnek egyidejűleg, olyannyira kevésbé azonosak egymással. Ahol szuverenitás van, ott az akarat elnyomása is, így tehát ha az emberek szabadok akarnak lenni, akkor éppen a szuverenitásról kell lemondaniuk. In: Hannah Arendt, i.m. 173–174. o.

¹⁷ Kornai János: *A szocialista rendszer*. HVG, Budapest, 1993. 89. o.

¹⁸ Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Sík Kiadó, Budapest, 1997. 216. o.

¹⁹ Haraszi Miklós: *A cenzúra esztétikája*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1991. 28. o.

²⁰ Havasréti József: *Alternatív regiszterek*. Typotex Kiadó, Budapest, 2006. 83. o.

²¹ Aczél György, i.m. 155. o.

²² Tony Wright, i.m. 130. o.

²³ Aczél György, i.m. 156.o.

1 tudomány és társadalom

²⁴ Csizmadia Ervin: *Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben.* Századvég Kiadó, Budapest, 2001. 147. o.

²⁵ Kalmár Melinda, i.m. 74. o.

²⁶ Rényi András nyilatkozata Váradi Júlia interjújában a Kossuth-díjról. Váradi Júlia: *Öten a Prima Primissimáról. Avagy a haza fényre derül.* Vagy sem = *Mozgó Világ*, 2007. 1. szám

²⁷ Kalmár Melinda az 1958-as művelődéspolitikai irányelvek úgynevezett társadalmi vitájával kapcsolatban fogalmaz így, „a valódi vagy a potenciális nyilvánosság korporálását, hatástalanítását jelenti a látszólag tevékeny részvétel a közéletben”. Vö.: Kalmár Melinda, i.m. 152. o.

²⁸ Érdekes adalék, hogy a szöveg a betiltott „A tanú” évében keletkezett, amikor a „Szerelem” bemutatójának elhalasztása és „A tanú” sorsa hosszú és látványos veszekedésekkel járt. „A tanú” forgatókönyve írásánál Aczél volt a társszerző Kardos György mellett. Elhíresült mondat Bacsó Péter mondata arra válaszként, hogy Aczél a könyvet „közös művünk”-nek nevezte: „Úgy közös, hogy én megcsináltam, maga pedig betiltotta.”. In: Varsányi Gyula: *A hatalom humorérzéke. Interjú Bacsó Péterrel.* = *Népszabadság*, 1993. június 21.

